

B
U
L
L
E
T
I
N

K N O B

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

BULLETIN KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE

Dr. Kees Somer (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

REDACTIE

Dr. Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Dr. Christian Bertram (Universiteit van Amsterdam)
Prof. dr. Merlijn Hurx (Katholieke Universiteit Leuven)

Dr. Noor Mens (Technische Universiteit Eindhoven)

Dr. ing. Steffen Nijhuis (Technische Universiteit Delft)

Dr. Eva Röell (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/ Universiteit Utrecht)

Prof. dr. ir. Lara Schrijver (Universiteit Antwerpen)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor richtlijnen zie www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag aanleveren bij:
Bulletin KNOB
info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier:
€ 65,00; t/m 28 jaar: € 30,00; instellingen en organisaties: € 150,00. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. Lidmaatschap voor het leven is ook mogelijk.

BUREAU KNOB

Drs. Judith Fraune

Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35
info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. Korrie Louwes (voorzitter), Prof. dr. Bernard Colenbrander (lid), Dr. ir. Frank van der Hoeven (penningmeester), Drs. Patrick van der Klooster (vice-voorzitter), Agnes Kooijman MA (studentlid), Mauro Smit MA (secretaris), Maaike Waaldijk MA (studentlid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK Wilco, Amersfoort

INHOUD

AFSTUDEERWERK

- 1 Voorwoord
- 2 Aimée Albers • Michiel Bakx • Lene Van de Bemdt • Eva de Bruijne • Caroline Van Doren • Johannes Düber • Jakob Frateur • Stijn Giesbers/ Anouk Raaijmakers/Stijn Swolfs • Sarah Gresnigt Joost Joesse • Jens van Kamp • Margot Missoorten • Tom Packet • Marylise Parein • Maaike Waaldijk • Pieter van der Weele • Juliette Zegers

ARTIKELN

- 20 SIEGER VREELING
Eise Eisinga was hier. De afnemende authenticiteit van het Planetarium in Franeker rond 1900
- 34 MARIEKE KUIPERS
Ir. Johanna Eleanor Ferguson. Internationale vrouw in de bouw en de theosofie

BOEKBESPREKINGEN

- 55 Martine van der Wielen-de Goede, *Gerrit van der Wielen (1767-1858). Stadsarchitect van Leeuwarden*
(bespreking Yme Kuiper)
- 57 Bas de Melker, *Metamorfose van stad en devotie. Ontstaan en conjunctuur van kerkelijke, religieuze en charitatieve instellingen in Amsterdam in het licht van de stedelijke ontwikkeling, 1385-1435*
(bespreking Marcel IJsselstijn)
- 60 Marca Bultink, Jacques Moerman, Marloes Wellenberg en Ad van der Zee (red.), *Atlas van de trekvaarten in Zuid-Holland*
(bespreking Henk Baas)
- 62 Stefan M. Holzer, *Gerüste und Hilfskonstruktionen im historischen Baubetrieb. Geheimnisse der Bautechnikgeschichte*
(bespreking Gabri van Tussenbroek)

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Gravure (bewerkt) van de planetariumkamer van het Eise Eisinga Planetarium te Franeker door Klaas Sannes, 1820 (Koninklijk Eise Eisinga Planetarium)
Achterzijde: J.E. Ferguson, detailschets van een landhuis, 1922 (particuliere collectie, foto Nicholas Clarke)

© 2022 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

VOORWOORD BIJ EEN NIEUWE RUBRIEK MET AFSTUDEERWERK

Het *Bulletin KNOB* biedt een podium aan zowel ervaren onderzoekers als aanstormend talent. Met een zekere regelmaat publiceren afgestudeerden een artikel op basis van hun masterscriptie of ander onderzoek dat zij aan de universiteit deden. Maar dit is slechts een topje van de ijsberg. Er is immers veel meer werk van studenten dat de aandacht van de lezer verdient. Daarom starten wij in het *Bulletin KNOB* een rubriek met afstudeerwerk. Eens in de twee jaar vragen wij een aantal pas afgestudeerden van wie de masterthesis of eindopdracht goed is beoordeeld hiervan een synthese te maken. Voor de eerste aflevering van deze rubriek zijn dat degenen die meedongen naar de KNOB Stimuleringsprijs 2021. Het resultaat vindt u in dit nummer: zeventien bijdragen over uiteenlopende onderwerpen, van Cubex-keuken tot herbestemming van industrieel erfgoed en van klimaatverbetering in steden tot Antwerpse zeemanshuizen. De auteurs zijn alumni van universitaire opleidingen op het gebied van architectuur- en stadsgeschiedenis, erfgoed en (landschaps)architectuur in Nederland en België. Met deze rubriek laten wij onze lezers kennisnemen van door studenten verricht onderzoek en bieden wij beginnende onderzoekers en ontwerpers een gelegenheid hun werk in het *Bulletin KNOB* te presenteren. Onze dank gaat daarbij uit naar collega Jeroen Goudeau, die ons het idee voor een rubriek met afstudeerwerk aan de hand deed. Wij wensen u veel leesplezier en inspiratie toe.

DE REDACTIE

◀ **Sint Antoniesbreestraat met zicht op de Nieuwmarkt en de Waag in Amsterdam, mei 1986** (Stadsarchief Amsterdam)

AIMÉE ALBERS

DE CREATIEVE CORRECTIE. BUURTBEWONERS, ARCHITECTEN EN DE REALISATIE VAN DE STADSVERNIEUWING IN AMSTERDAM 1970-1990

Vrije Universiteit Amsterdam, Master Kunst- en Cultuurwetenschappen, specialisatie Architectuurgeschiedenis
Begeleiders: prof. dr. Freek Schmidt en Minke Walda MA
Jaar van afstuderen: 2019

In nauwe samenwerking maakten buurtbewoners en architecten in de jaren 1970-1990 een einde aan de erbarmelijke woonomstandigheden in de Amsterdamse binnenstad en negentiende-eeuwse buurten. In de historiografie van de stadsvernieuwing ligt de focus echter op politiek en beleid, met een hoofdrol voor wethouder Jan Schaefer. De samenwerking tussen bewoners en ontwerpers komt slechts zijdelings aan bod, waardoor hun rol als officiële stadsontwikkelaars en de architectuur van de stadsvernieuwing onderbelicht blijven.

In deze scriptie staan het ontwerpproces en de vormgeving van de stadsvernieuwing centraal. Door de focus te verleggen naar de buurten en de actoren die zich hiermee bemoeiden, krijgen we antwoord op de vraag hoe buurtbewoners en architecten vormgaven aan de sociale woningbouwprojecten binnen de Amsterdamse stadsvernieuwing. Om deze samenwerkingsverbanden te duiden wordt het concept 'creatieve wooncoalitie' geïntroduceerd. Hiermee nuanceert de scriptie de heldenrol van Jan Schaefer en demonstreert ze hoe burgerinitiatieven zijn omgezet in beleid en ontwerp.

Voor de scriptie is op innovatieve wijze gebruik gemaakt van een rijk en gevarieerd bronnencorpus, met (overleg) documenten uit de archieven van projectgroepen, buurten,

stadsdelen, actiegroepen en architecten. Juist deze combinatie geeft inzicht in de wisselwerking tussen de stadsvernieuwing/architectuur en haar sociaal-maatschappelijke context. Om het onderzoeksterrein af te bakenen is gekozen voor een casusgerichte aanpak, met de Nieuwmarktbuurt, het Bickerseiland en de Dapperbuurt als rode draad. Elke casus wordt aan de hand van drie deelvragen onderzocht: hoe verliep het ontwerpproces, welke vormgeving is gerealiseerd, en welke opvattingen of argumenten lagen ten grondslag aan deze vormgeving? Politiek en beleid spelen zodoende slechts een rol op de achtergrond, terwijl buurtvergaderingen en inspraakavonden in de schijnwerpers staan.

Hoewel de samenwerkingsverbanden in elke buurt anders tot stand kwamen en tot verschillende resultaten leidden, laat het onderzoek duidelijke parallellen zien. Zo ontwikkelden buurtbewoners en architecten gezamenlijk een informeel en destijds onconventioneel ontwerpproces. In plaats van de gebruikelijke *tabula rasa*, inventariseerden zij de kwaliteiten van de bestaande omgeving, de belevingswereld van bewoners en hun belangen en wensen. Vervolgens maakten de architecten een vertaalslag naar het ontwerp, dat werd voorgelegd aan bewoners met inspraakrecht. In dit ontwerpproces werd de stadsvernieuwing vormgegeven als synthese van contradicties: van modern wooncomfort en de historisch gegroeide stad, van modernistische abstrahering en traditionele decoratie, van de noodzaak tot vernieuwing en de wens om de chaos van het stedelijke leven te behouden, van historisch stadsgezicht en modernistische architectuur. De resultaten van deze samenwerking moeten worden beoordeeld op waarden als variatie, functiemenging, levendigheid, veelkleurigheid, contrast, herkenbaarheid en bovenal op hun sociale functie voor de buurt.

AIMÉE ALBERS MA werkt bij het Projectmanagementbureau van de gemeente Amsterdam. Hier houdt ze zich bezig met alles wat bij gebiedsontwikkeling komt kijken, van het opstellen van een stedenbouwkundig plan tot het organiseren van participatie en het zorgdragen voor bestuurlijke besluitvorming. (acalbers@hotmail.nl)

Aimée Albers won met deze scriptie ex aequo met Tom Packet de KNOB Stimuleringsprijs 2021.

Aimée Albers bewerkte haar masterscriptie eerder tot het artikel 'Ontwerpen met "direkte democratie". Buurtbewoners, architecten en de vormgeving van de stadsvernieuwing in Amsterdam, 1970-1990', *Bulletin KNOB* 120 (2021) 2, p. 1-19.

LESSONS FROM THE PAST. HISTORICAL LANDSCAPE ELEMENTS FOR PASSIVE OUTDOOR MICROCLIMATE CONTROL

Wageningen Universiteit,
Master Landscape Architecture
Begeleider: prof. dr. Sanda
Lenzholzer
Jaar van afstuderen: 2020

◀ Ontwerp voor de toepassing van een berceau in een winkelstraat (tekening auteur)

Hitte en windvlagen in stedelijke gebieden doen afbreuk aan de verblijfskwaliteit van buitenruimtes en resulteren in een hoger energieverbruik voor de verwarming en verkoeling van gebouwen. Door klimaatverandering neemt de kans op hitte toe en wordt de verbetering van het stedelijk microklimaat belangrijker. Tegelijkertijd zijn maatregelen voor een aangenaam microklimaat een eeuwenoud fenomeen. Er bestond echter nog geen overzicht van historische maatregelen voor microklimaatverbetering in landen met een gematigd zeeklimaat, zoals Nederland. Daarom is in deze masterscriptie van een aantal bekende maatregelen voor microklimaatverbetering uit de periode 1500-1900 onderzocht welke daarvan kunnen bijdragen aan de beheersing van het microklimaat in hedendaagse Nederlandse steden.

Op basis van interviews met vijf experts in historische geografie, historische stedenbouw en historische tuin- en landschapsarchitectuur is een eerste overzicht verkregen van historische maatregelen voor microklimaatverbetering: bomenlanen, leilindes, berceaux, windhagen, groene gevels en etagelindes. Aan de hand van citaten uit Nederlandstalige literatuur geschreven tussen 1500 en 1900 is voor de meeste maatregelen (niet voor etagelindes) aangetoond dat deze bewust werden toegepast voor microklimaatverbetering.

In de historische literatuur werd geen informatie gevonden over de effecten van deze maatregelen op het microklimaat. Voor bomenlanen, windhagen en groene gevels bestaan echter wel wetenschappelijke studies waarin dit is berekend. Dat is niet het geval voor leilindes, berceaux en etagelindes. Daarom is met het simulatieprogramma ENVI-met nagegaan welke invloed deze maatregelen hebben op het microklimaat. De simulaties toonden dat de berceau en

etagelinde hittestress lokaal sterk kunnen verminderen door het creëren van schaduw onder hun bladerdak.

Ten slotte is onderzocht hoe deze maatregelen kunnen worden toegepast in hedendaagse steden. Door middel van ontwerpend onderzoek, bestaande uit twee iteraties, is een reeks nieuwe prototypes ontwikkeld voor microklimaatverbetering van straten met een verblijfsfunctie in hedendaagse Nederlandse steden. Daarbij bleek dat de berceau en etagelinde goed in staat zijn tot het verminderen van hittestress doordat ze lokaal veel schaduw kunnen bieden zonder daarbij koele luchtstromen te blokkeren. Uiteindelijk zijn enkele prototypes nader uitgewerkt, zoals een hedendaagse toepassing van een berceau in een winkelstraat. De scriptie geeft een overzicht van zes historische maatregelen voor microklimaatverbetering, en biedt kennis over het effect van deze maatregelen op het microklimaat en de manier waarop deze maatregelen kunnen worden toegepast in hedendaagse steden. De studie verbreedt het scala aan wetenschappelijk onderbouwde ontwerpmaatregelen voor microklimaatverbetering en biedt daarmee planologen en ontwerpers meer keuzemogelijkheden voor de inrichting van stedelijke buitenruimtes met een aangenaam microklimaat.

MICHIEL BAKX MSc werkt als PhD-onderzoeker bij de groep Landschapsarchitectuur van Wageningen Universiteit. Zijn promotieonderzoek heeft tot doel de betekenis van het begrip 'ruimtelijke kwaliteit' te verhelderen en toepasbaar te maken in het kader van twee grootschalige ruimtelijke opgaven: de landbouwtransitie en de waterveiligheidsopgave. (michiel.bakx@wur.nl)

<https://edepot.wur.nl/501694>

LENE VAN DE BEMDT

BUILT HERITAGE MEETS INCLUSIVE DESIGN. IDENTIFYING CHALLENGES AND STRATEGIES THROUGH A MULTIPLE CASE STUDY ENQUIRY

Katholieke Universiteit Leuven, Master Ingenieurswetenschappen:
Architectuur

Begeleiders: prof. dr. ir. arch. Ann Heylighen en Negin Eisazadeh
Jaar van afstuderen: 2020

△ De kasseibestrating van het Groot Begijnhof in Leuven is historisch zeer waardevol, maar erg moeilijk begaanbaar voor mensen met een rollator, rolstoelgebruikers, kinderwagens, fietsers en dergelijke (foto auteur)

Een inclusieve ontwerpaanpak is erop gericht rekening te houden met de verscheidenheid in mogelijkheden, vaardigheden en/of beperkingen van een zo ruim mogelijk publiek. Het inclusief (her)ontwerpen van de gebouwde omgeving brengt heel wat uitdagingen met zich mee, zeker wanneer het gaat om waardevol onroerend erfgoed. Ontwerpvoorstellen om een historisch gebouw inclusiever te maken, stuiten vaak op tegenstand van erfgoedautoriteiten omdat ze conflicteren met het behoud van erfgoedwaarden.

Het doel van deze thesis is (1) te onderzoeken welke spanningen ontstaan tussen het inclusiever maken van bouwkundig erfgoed en het behouden van erfgoedwaarden en (2) mogelijke strategieën te achterhalen om deze spanningen op te heffen.

De eerste stap in het onderzoek bestond uit een meervoudige literatuurstudie. Enerzijds werden de belangrijkste onderliggende principes en regelgeving van zowel inclusief ontwerp als monumentenzorg geanalyseerd. Anderzijds werd onderzocht hoe deze domeinen elkaar hinderen of versterken en welke oplossingen onderzoekers voorstelden om mogelijke conflicten aan te pakken.

Vervolgens werden op basis van beschikbare documenten zes cases geanalyseerd. Daarbij ging het om zowel de problemen waarmee ontwikkelaars werden geconfronteerd als de strategieën die zij hanteerden om deze op te lossen.

De zes cases zijn gesitueerd in twee verschillende omgevingen. Zorgorganisaties De Korenbloem en Karus illustreren hoe bouwkundig erfgoed kan worden ingezet om een kwalitatief hoogstaande zorgomgeving te creëren. Ze tonen aan hoe erfgoed een meerwaarde kan geven aan een zorgomgeving zoals dagopvang. De andere vier cases (Pauscollege, Zwartzusterklooster, Groot Begijnhof en Campusbibliotheek Arenberg) laten zien hoe de KU Leuven als universiteit omgaat met de uitdaging om haar rijke gebouwenpatrimonium inclusiever te maken. Deze cases illustreren de procedures die worden gevolgd om de noden en wensen van gebruikers en erfgoedautoriteiten te inventariseren en tegenstrijdige belangen met elkaar te verzoenen.

Het onderzoek toont aan dat het mogelijk is om bouwkundig erfgoed inclusiever te maken met respect voor erfgoedwaarden. Dit vraagt echter een transdisciplinaire aanpak – met medewerking van ervaringsdeskundigen en experts uit verschillende domeinen – en heel wat tijd. Zodoende wordt een wederzijdse relatie tot stand gebracht tussen inclusief ontwerp en behoud van onroerend erfgoed: het erfgoed kan inclusiever worden gemaakt en tegelijkertijd bijdragen aan de kwaliteit van inclusief ontwerp.

Ir. arch. LENE VAN DE BEMDT loopt stage bij DGI architecten in Mechelen, een bureau met veel ervaring in de erfgoedsector. Hier volgt zij projecten voor onder andere scholen in Mechelen van begin tot eind op.
(hallo@lenevandebeemd.be)

EVA DE BRUIJNE

HET INTERIEUR VAN FRANS HAKS. EEN MENDINI TEMPEL IN NEDERLAND

Universiteit Utrecht, Master Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg
 Begeleider: dr. Eloy Koldewij
 Jaar van afstuderen: 2019

△ **Frans Haks aan zijn bureau in zijn studio aan de Recht Boomssloot 41 in Amsterdam**, foto Alberto Ferrero (uit: M. Vercelloni, 'Una casa per il design', *Interni* 2003)

In deze scriptie staat het voormalige wooninterieur van oud-directeur van het Groninger Museum Frans Haks (1938-2006) centraal. Dit interieur aan de Recht Boomssloot 41 in Amsterdam werd in oktober 2018 herontdekt door medewerkers van Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam. Het bleek een ontwerp te zijn van de Italiaanse architect-ontwerper Alessandro Mendini (1931-2019) uit 2001. Aanleiding voor dit onderzoek was het gebrek aan kennis over dit bijzondere interieurenssemble, dat in gebruik is geweest van 2001 tot 2006. Op basis van literatuur- en archiefonderzoek en *oral history* beschrijft de scriptie de geschiedenis en het belang van het interieur. De centrale vraag was: welke uitgangspunten zijn leidend geweest bij het ontwerp en hoe kan dit interieur worden geplaatst binnen het oeuvre van Mendini en binnen het geheel aan Nederlandse 'postmoderne' interieurs? Na een introductie over ontwerper Mendini en opdrachtgever Haks en hun relatie, volgt een analyse van het kleurrijke interieur waarin de ontwerpoverwegingen worden geduid. Het Amsterdamse huis van Frans Haks moest een passend decor vormen voor Haks' kunst- en designverzameling. Bovendien moest de vormgeving theatraal zijn, passend bij Haks' uitbundige manier van leven. De kwaliteit en het belang van het ontwerp liggen voornamelijk in de vormgeving. Het bewust kunstmatige karakter, de overdrijving als *style statement* in het gebruik van heldere kleuren en vormen, de glamour en de ironie geven het interieur een neo-kitscherige lichtvoetigheid.

Ook de zeldzaamheid van het interieur draagt bij aan het belang ervan. Het vormt naast dat van het Groninger Museum, waarmee het overeenkomsten vertoont in onder meer de kleurvlakken van Peter Struycken, voor zover bekend het enige nog bestaande Mendini-interieur in Nederland, en een van de weinige wereldwijd. Bovendien maakt de Italiaanse postmoderne vormgeving dit interieur een bijzonderheid voor Nederland; het verschilt van de meeste Nederlandse postmoderne vormgeving die vaak een sterke modernistische ondertoon heeft. De scriptie maakt echter ook duidelijk dat er op het gebied van Nederlandse postmoderne interieurkunst een grote kennislacune bestaat. Hoewel de interesse in jong (Post 65-)erfgoed onder professionals toeneemt, zijn interieurontwerpen uit deze periode nog sterk onderbelicht.

EVA DE BRUIJNE MA werkt als beleidsmedewerker Erfgoed voor de gemeente Hoorn waar zij zich onder meer bezighoudt met de aanwijzing van monumenten. (ebdebruijne@gmail.com)

Eva de Bruijne bewerkte haar masterscriptie eerder tot het artikel 'Een postmoderne Mendini in Amsterdam. Het vergeten wooninterieur van Frans Haks', *Bulletin KNOB* 119 (2020) 3, p. 1-18.

◀ **Noorse zeemanskerk gezien vanaf de dokken en de tunnel, 1933. De toren was zichtbaar vanaf de haven, zodat de zeemannen meteen wisten waar ze terechtkonden. Toch lag de kerk net genoeg binnen de stad om niet te dicht te vertoeven bij mogelijke gevaren en verlokkingen van de haven zoals geldverkwisting en drankmisbruik** (foto Stadsarchief Antwerpen)

CAROLINE VAN DOREN

HAVENSTAD ANTWERPEN EN HAAR (VOORMALIGE) ZEEMANSHUIZEN

Universiteit Antwerpen, Master Erfgoedstudies
Begeleiders: prof. dr. Inge Bertels en Philippe Lemineur
Jaar van afstuderen: 2020

Deze masterproef over havenstad Antwerpen en haar (voormalige) zeemanshuizen bracht de verschillende internationale en nationale zeemanshuizen in kaart die soms nog bestaan, maar zo goed als onzichtbaar zijn. Een deel van dit erfgoed is reeds verdwenen of onherkenbaar herbested. De scriptie tracht met een overkoepelend onderzoek de nodige basis te bieden voor de toenemende behoefte aan kennis over haven- en industrieel erfgoed.

Om de zeemanshuizen te kaderen en hun ontstaansgeschiedenis te begrijpen, wordt eerst de stedenbouwkundige en socioculturele havenstadsgeschiedenis verduidelijkt met cartografisch materiaal en via maatschappelijke en technische ontwikkelingen. Belangrijke evenementen die bijdroegen tot het ontstaan van de zeemanshuizen waren het dempen van de Spaanse omwalling (1864-1866) en het afschaffen van de Scheldetol (1863).

Het ontstaan en de bloeiperiode van de zeemanshuizen werden geanalyseerd aan de hand van de verschillende verhuisbewegingen door de stad en de relatie tussen de locatie van de zeemanshuizen in de stad en de haven in de verschillende tijdsperiodes. De zeemanshuizen werkten vaak eerst samen, waarna ze een eigen gebouw oprichtten en elkaars concurrent werden. Ook is bouwhistorisch onderzoek gedaan. Het belang van de religieuze en sociale aspecten van een zeemanshuis was recht evenredig met de oppervlakte van de bijhorende ruimtes.

Tot slot worden ook de teloorgang van de zeemanshuizen en de huidige situatie van de gebouwen besproken, vanaf

het kantelpunt op stedenbouwkundig en sociocultureel vlak in 1970. 'Tijd is geld' nam de bovenhand en stad en haven zijn stilaan volledig van elkaar losgeweekt. Het aantal actieve zeemanshuizen is teruggeplooid tot één gebouw aan de noordzijde van de stad, dicht bij de haven. De zeemanshuizen zijn niet langer statisch van aard – de zeemannen komen naar het zeemanshuis – maar eerder dynamisch: de welfare-medewerkers gaan vooral zelf naar de schepen.

Vershillende gebouwen werden in de loop van de tijd verlaten en kregen een andere bestemming. Sommige zeemanshuizen hebben een nieuwe functie die in de lijn ligt van de oorspronkelijke, bij andere ontbreekt de link volledig.

Om de mensen bewust te maken van de 'wereldhavenstadsidentiteit' van Antwerpen werden twee beperkte projecten ontwikkeld in de vorm van postzegels en een digitale kaart.

Met dit overkoepelende onderzoek naar de zeemanshuizen in Antwerpen wordt een belangrijk deel van het Antwerpse DNA belicht en wordt de mentale verbinding tussen haven en stad hersteld.

Ir. arch. CAROLINE VAN DOREN werkt sinds enkele jaren als ingenieur-architect op het studie bureau van NMBS, de Nationale Maatschappij van de Belgische Spoorwegen. Daar werkt zij mee aan de verbetering van de stationsomgeving om het comfort van de reiziger te vergroten. (caroline.vandoren@hotmail.be)

In 2017 startte de sectie Heritage and Architecture van de TU Delft het onderzoeksproject Karakteristiek Duurzaam Erfgoed (KaDEr) voor de provincie Gelderland. Onderdeel van dit onderzoek was het landgoed Reuversweerd in Brummen met het rijksmonumentale hoofdhuis uit 1830. Dit type landgoederen, die na de industrialisatie hun relevantie verloren, maakt deel uit van onze geschiedenis en dient behouden te blijven. Het onderzoek ten behoeve van een ontwerp oplossing die oog heeft voor de culturele waarden en tegelijkertijd rekening houdt met duurzaamheid en haalbaarheid, wil bijdragen aan de verbreding van kennis op het gebied van gebouwd cultureel erfgoed.

Ik ben begonnen primaire bronnen te bestuderen in de vorm van veldonderzoek ter plaatse en analyse van archiefmateriaal. Vervolgens heb ik de verzamelde gegevens gevisualiseerd met behulp van cartografische technieken, schema's en documentatie. Om de culturele waarden vast te stellen gebruikte ik de vierstappen-analysmethode zoals beschreven in het boek *Designing from Heritage. Strategies for Conservation and Conversion* van Marieke Kuipers en Wessel de Jonge uit 2017.

De belangrijkste inspiratie voor mijn ontwerp komt voort uit de grote variatie aan ruimtes, sferen en tijdlagen op de locatie. Mijn streven is om deze unieke kwaliteit te behouden, ervaarbaar te maken voor het publiek en te benutten als bron van inkomsten.

De sfeer op de locatie wordt gekenmerkt door de oorlogsschade in het hoofdhuis. Mijn ontwerp voor een boetiekhotel probeert de oorspronkelijke sfeer van de kamers te herstellen en tegelijkertijd te voorzien in een moderne levensstandaard. Alle ernstige beschadigingen aan het metselwerk zijn gehandhaafd en, vergelijkbaar met een vitrine in een museum, zichtbaar door een vensterruit. Dit con-

JOHANNES DÜBER

THE HISTORIC LAYERS OF THE REUVENSWEERD ESTATE IN BRUMMEN

Technische Universiteit Delft, Master Architecture, specialisatie Heritage and Architecture
Begeleiders: dr. ir. Hielkje Zijlstra en dr. ir. Wido Quist
Jaar van afstuderen: 2019

trasteert met de nieuwe pleisterafwerking die aansluit bij de oorspronkelijke kleurstelling.

Om het verhaal van het buitenleven van de laatste eeuwen te vertellen en het potentieel van het landgoed te ontsluiten, worden de bijgebouwen met elkaar verbonden door een reeks kleinschalige, deels tijdelijke ingrepen. Zo ontstaat een opeenvolging van verschillende ruimten en sferen en worden bezoekers uitgenodigd hier doorheen te lopen. Deze ruimten blijven vrijwel in hun oorspronkelijke staat, op kleine 'doos-in-does'-ingrepen na die nieuwe functies herbergen. Naast *storytelling* beoogt de nieuwe verbinding het volledige ontwikkelingspotentieel van het ensemble te ontsluiten.

JOHANNES DÜBER MSc werkt als projectarchitect bij alsh (Sander Hofrichter Architecten) in Frankfurt am Main. Het bureau is gespecialiseerd in complexe publieke projecten, met name ziekenhuizen en medische voorzieningen. (johannes.dueber@gmail.com)

<https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid:c7c8e38d-eac8-4fc8-bfb9-173cc2cd6543?>

► Impressies van het voorgestelde interieur van het hoofdgebouw en de verbinding tussen de gebouwen

(tekeningen door de auteur)

JAKOB FRATEUR

EEN GROENE LONG ROND ANTWERPEN. VERANDERINGEN IN AANLEG EN GEBRUIK VAN STADSGROEN OP DE ANTWERPSE STADSOMWALLING IN DE ACHTTIENDE EEUW

Universiteit Antwerpen, Master Geschiedenis
Begeleider: prof. dr. Tim Soens
Jaar van afstuderen: 2019

△ **De Antwerpse omwalling vormde een groene gordel rond de hele stad, maar was in de zeventiende eeuw nog een militair bouwwerk. Schilderij door Jan Wildens, 1636**
(Rijksmuseum Amsterdam)

Groene ruimtes dienen al eeuwenlang als plekken waar sociale interactie kan plaatsvinden. De meeste literatuur beperkt zich echter tot onderzoek naar formeel groen, zoals negentiende-eeuwse parken. Recent legden enkele auteurs zich toe op het gebruik van informele groene ruimtes zoals onontgonnen terreinen, maar ook die studies beperkten zich tot ontwikkelingen in de negentiende eeuw. Deze scriptie over de aanleg en het gebruik van groen op de Antwerpse stadsomwalling in de achttiende eeuw wil een bijdrage leveren aan die leemte in de literatuur en aantonen dat groene ruimtes reeds vroeger actief werden aangelegd en gereguleerd met het oog op gebruik ervan door stadsbewoners.

Daartoe werd de volgende vraag beantwoord: hoe evolueerde het stadsgroen op de Antwerpse omwalling tijdens de achttiende eeuw en wat waren daarvan de gevolgen? Het onderzoek vereist inzicht in de vormgeving en reglementering van de groene ruimte door de centrale overheid en het stadsbestuur enerzijds, en in het gebruik ervan door stadsbewoners anderzijds. Om veranderingen in aanleg en onderhoud van groen te ontdekken, werden rekeningen van de fortificaties, met name de uitgaven aan groenvoorziening, op een kwantitatieve manier verwerkt. De reglementering van groen werd bestudeerd door stadsplakaten aan een kwalitatieve inhoudsanalyse te onderwerpen. Het gebruik van stadsgroen, tot slot, werd op een gelijkaardige, maar indirecte manier onderzocht. Aan de hand van veran-

deringen in de aard van verboden met betrekking tot de omwalling heb ik getracht het gebruik van die ruimte door stadsbewoners te achterhalen.

Uit de rekeningen blijkt dat de centrale overheid gedurende de achttiende eeuw relatief gezien veel uitgaven deed aan groen en aanplanting van bomen. De omwalling werd daardoor een aantrekkelijke groene ruimte, en dus meer dan enkel een militair bouwwerk. Bewoners van de stad maakten er dan ook gretig gebruik van. De plakaten suggereren dat steeds meer mensen de omwalling bezochten. Ze kwamen om te wandelen en om af te spreken met vrienden (de sociale functie van groen), maar ook om hout te sprokkelen (de economische functie van groen). De toename van mensen op de omwalling en het feit dat het hout werd beschadigd, bijvoorbeeld door het sprokkelen of door het buiten de paden gaan, werd door het stadsbestuur als een steeds groter probleem beschouwd. Bijgevolg werd de groene ruimte op de omwalling strenger gereguleerd – met aandacht voor de bescherming van groen – en legde het stadsbestuur een bepaalde omgang met groen aan de stadsbewoners op.

JAKOB FRATEUR MSc MA werkt als doctoraalstudent aan de Universiteit Antwerpen en doet onderzoek naar democratische vertegenwoordiging in meerlagige politieke systemen. (jakob.frateur@uantwerpen.be)

STIJN GIESBERS, ANOUK RAAIJMAKERS,
STIJN SWOLFS

COMFORT EXPLORATIONS

Technische Universiteit Eindhoven, afstudeerrichting
Architecture, Building and Planning, afstudeerstudio
The Instrumental Building
Begeleiders: prof. dr. Bernard Colenbrander, dr. dipl.ing.
Hüsnü Yegenoglu en Sjef van Hoof Arch. AvB.
Jaar van afstuderen: 2020

In 2014 presenteerde Rem Koolhaas *Elements of Architecture*. Deze studie volgt de historische ontwikkeling van de bouwkundige componenten, van wand en dak tot bouwfysische installaties. Ze komen samen in het architectonisch ontwerp, maar hebben elk ook een eigen evolutie. Als aanjager van deze voortdurende technische aanpassing identificeert Koolhaas de 'heilige drie-eenheid' comfort, veiligheid en duurzaamheid. We weten tegenwoordig wat deze termen betekenen, want ze zijn verbonden aan expliciete behoeftes in onze cultuur. Maar wat als we ze in dienst stellen van een blik op het verleden, toen deze begrippen nog niet in zwang waren? Meer in het bijzonder stellen we de vraag hoe het belang van comfort werd gediend in historische architectuur, toen de betekenis van het begrip mogelijk al wel werd ervaren als een onvervreemdbaar onderdeel van de civilisatie. De scriptie neemt daarom het contemporaine begrip comfort als leidraad voor een historische schets van de architectuurpraktijk, in zoverre die intervenueerde in een nog niet expliciet bestaand, maar al wel actief ervaren programma van 'comfort'.

Inspiratie bood *Space, Time and Architecture* van Sigfried Giedion uit 1941. Dit boek onderzoekt de betekenis door de tijd heen van het begrip ruimte, met een eigentijds ideologisch perspectief. Wij doen iets soortgelijks voor het thema 'comfort'. Een volledig historisch overzicht bieden we vooralsnog niet, maar wel een aantal gebeurtenissen die het concept hebben gevormd. Aan de hand van literatuuronderzoek zijn ontwikkelingen in de ruimtelijke disciplines beschreven met een 'comfortabele' bril. Behalve gebouwen en steden onderzochten we het gebruik van openbare ruimtes voor festiviteiten en processies.

Het begrip comfort blijkt gegrondvest op drie drijfveren die gaandeweg van betekenis veranderen. Ten eerste is er een verband met de ontwikkeling van primaire levensbehoeften. Daarnaast veranderen op cultureel vlak de inzichten over hoe de ruimtelijke inrichting het menselijk gedrag dient te accommoderen. De menselijke cultuur is verrijkt door een programma van plezier en vrije tijd, met als constante drijfveer een tijdelijke ontsnapping uit het dagelijks leven. Tot slot is comfort ook een aansprekend middel om te verleiden en zodoende met zachte hand controle af te dwingen.

▽ **Blik op de ontwikkeling van het plafond, een van de 'fundamentals' gepresenteerd tijdens de veertiende Biënnale van Venetië in 2014**
(foto Andrea Sart)

Hoewel comfort geen eenduidige betekenis heeft, evolueert het begrip door culturele ontwikkelingen en technologische innovaties. Dit heeft geresulteerd in een verscheidenheid aan ruimtelijke ingrepen op verschillende schaalniveaus. De veranderende betekenis van het begrip zal een rol blijven spelen in de vormgeving van onze ruimte. Mede daarom is het de moeite waard het begrip te duiden in een lange historische lijn.

Ir. ANOUK RAAIJMAKERS werkt bij Van Aken Concepts, Architecture & Engineering in Eindhoven en doceert aan de Technische Universiteit Eindhoven.
(anouk_raaijmakers_2@hotmail.com)

Ir. STIJN GIESBERS werkt bij BETA office for architecture and the city in Amsterdam. (stijngiesbers@live.nl)

Ir. STIJN SWOLFS werkt bij Koen van Velsen architecten in Hilversum. (stijnswolfs@hotmail.com)

SARAH GRESNIGT

HET VERHAAL VAN EEN ANDERE GEDACHTE. OVER DE WAARDERING EN BESCHERMING VAN POST 65-ERFGOED

Vrije Universiteit Amsterdam, Master Erfgoedstudies

Begeleider: prof. dr. Hans Renes

Jaar van afstuderen: 2020

▼ De Sierduif, eind jaren zeventig ontworpen als onderdeel van de houtskeletbouwoningen in de Doorslag, Nieuwegein. Voorbeeld van een experimentele woonomgeving met aandacht voor gemeenschapszin en sociale ontmoeting (foto Daphne Luijters)

In 1959 kwam het eerste nummer van architectuurtijdschrift *Forum* uit, getiteld 'Het Verhaal van een Andere Gedachte'. Dit nummer bevatte een oproep aan architecten om een omgeving te creëren waarin ieder individu zich thuis zou voelen. Een omgeving waarin de sociale betekenis van architectuur centraal stond, weg van het starre functionalisme van de jaren vijftig. Deze 'andere gedachte' zou de toon zetten in de architectuur en stedenbouw van met name de jaren zeventig. De Post 65-periode was er een van de menselijke maat in het ontwerp van de ruimtelijke leefomgeving.

De Post 65-periode heeft veel bijzonder erfgoed opgeleverd dat het verhaal van de jaren zeventig en tachtig vertelt. Ten tijde van mijn scriptieonderzoek was bescherming van dit erfgoed door een gebrek aan kennis en waardering echter allesbehalve vanzelfsprekend. Tegelijkertijd is de zorg voor dit erfgoed hard nodig: gebouwen en groen van na 1965 komen op leeftijd en zijn toe aan vervanging of herstel. Daarnaast zal dit erfgoed de komende jaren onderhevig zijn aan grootschalige transformatie, met het oog op verduurzaming, de energietransitie en herbesteding. Bovendien komt de invoering van de Omgevingswet met rasse schreden naderbij, wat betekent dat in de erfgoedzorg aanzienlijke veranderingen op stapel staan.

De hoofdvraag van mijn scriptie luidde: hoe gaan Nederlandse gemeenten om met Post 65-erfgoed, in het licht van de Omgevingswet en de vraag naar participatie, en welke

verbeteringen zijn hierin mogelijk? Door in gesprek te gaan met erfgoedexperts van de gemeenten Almere en Nieuwegein heb ik getracht mij een beeld te vormen van de dagelijkse praktijk in deze gemeenten. In deze interviews kwam naar voren dat bescherming van het jonge erfgoed niet juridisch is geborgd. Er is ook veel onzekerheid over de vraag hoe Post 65-erfgoed moet worden gewaardeerd; volstaan de bestaande waarderingscriteria voor gebouwd erfgoed of is het nodig deze te herzien?

Wat ook duidelijk werd is dat veel gemeenten elkaar opzoeken om op dit gebied kennis en ervaring uit te wisselen. Een van mijn conclusies was dat deze uitwisseling cruciaal is. Alleen door het genereren van meer kennis en door het delen hiervan kunnen we tot een adequate werkwijze komen voor de bescherming van ons jonge erfgoed. Inmiddels ben ik sinds augustus 2021 werkzaam als beleidsadviseur erfgoed bij de gemeente Nieuwegein. De zorg voor Post 65-erfgoed is hier het afgelopen jaar in een stroomversnelling gekomen: er worden op dit moment zelfs nieuwe jonge monumenten aangewezen.

SARAH GRESNIGT MA werkt als beleidsadviseur erfgoed en archeologie bij de gemeente Nieuwegein. Zij zorgt ervoor dat erfgoed een plek krijgt in ruimtelijke plannen, adviseert over vergunningsaanvragen, bestemmingsplannen en nieuw beleid en houdt zich bezig met de aanwijzing van Post-65 erfgoed. (s.gresnigt@nieuwegein.nl)

Gaudium is een weeffabriek in Winterswijk die hoogwaardige meubel- en gordijnstoffen produceert. Het is een van de laatste overblijfselen van de florerende textielindustrie die Nederland heeft gekend. Het bijzondere is dat het weven nog steeds plaatsvindt in hetzelfde ensemble als honderd jaar geleden. Door de slechte staat van de bebouwing dreigt de weverij echter te moeten verhuizen. Bovendien heeft het ambacht van het weven een industriële vorm aangenomen, wat zorgt voor frictie met de omliggende woongebieden. Het doel van mijn afstudeerproject was het schetsen van een toekomstbeeld waarin industrie en wonen samengaan in een historisch waardevolle setting.

De toegepaste onderzoeksmethode is de culturele waardebepoordeling, waaraan een historisch onderzoek naar de stedenbouwkundige en architectonische context ten grondslag ligt. Gebleken is dat in Winterswijk door de tijd heen functies per zone zijn ingedeeld, wat heeft geleid tot een scheiding van gebieden. Waar het dorp ooit een integraal geheel was, is het nu opgedeeld in monofunctionele zones; een herkenbaar stedenbouwkundig patroon in Nederland. De studie laat zien hoe een industrie functie juist een relatie kan aangaan met een woongebied en een dorpscentrum. In het gemaakte masterplan is het historische industriegebied onderdeel van een nieuwe groene ader die centrum en achterland met elkaar in verbinding brengt. Deze route is gescheiden van het logistieke verkeer en alleen toegankelijk voor voetgangers. Vanaf buiten zijn er verschillende doorkijken, waardoor het gehele weefproces – van garen tot hoogwaardige stoffen – te volgen is.

Met een architectonische ingreep is getracht structuur

JOOST JOOSSE

GAUDIUM: DE DRAAD WEER OPPAKKEN

Technische Universiteit Delft, Master Architecture, specialisatie Heritage and Architecture
Begeleiders: dr. ir. Hielkje Zijlstra en ir. Frank Koopman
Jaar van afstuderen: 2020

en helderheid te brengen binnen de vele tijdslagen die de huidige compositie kent. Deze interventie kenmerkt zich door een colonnade waarlangs een reeks beelden van het weefproces te zien is. De colonnade acteert als de ruggengraat van het productieproces. Ze baant zich een weg door de historische opzet, met een verspringing waar typologieën elkaar ontmoeten. De interventie is een functioneel element ten behoeve van het transport van textiel, maar ook een leidraad voor bezoekers. De combinatie van een productieproces zonder uitstoot en een historische setting biedt een uitgelezen kans voor een nieuwe bruisende omgeving. Het is alleen een kwestie van de draad weer oppakken.

JOOST JOOSSE MSc werkt als ontwerper en technisch ontwerper bij Braaksma & Roos Architecten.
(joostjoesse@hotmail.com)

<https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid%3Af295dc21-1fb4-4af0-b2db-8245a990aa9e>

▼ **Visualisatie van een deel van het ontwerp van de groene ader in de vorm van een binnenplaats en de nieuwe interventie. Oud en nieuw ontmoeten elkaar op een bescheiden manier** (tekening auteur)

ECHTE WELVAART. DE RELEVANTIE VAN PATRICK GEDDES' REGIONALISME VOOR DE HEDENDAAGSE DUURZAAMHEIDSBEWEGING

Universiteit van Amsterdam, Master Stadsgeschiedenis
Begeleider: dr. Petra Brouwer
Jaar van afstuderen: 2020

Bij een stedenbouwkundige die pleit voor hergebruik van materialen, zelfbouw en het opereren vanuit het evolutionaire verhaal van een plek, denk je al snel aan een moderne ontwerper die thema's als klimaatverandering en circulariteit hoog op zijn agenda heeft staan. Toch zijn deze thema's een greep uit het gedachtegoed van Patrick Geddes, de bioloog, sociaal geograaf, stedenbouwkundige en zelfbenoemd econoom die leefde van 1854 tot 1932.

Geddes wordt in het wetenschappelijk debat vooral herinnerd vanwege zijn excentrieke persoonlijkheid en zijn turbulente leven met talloze projecten, reizen en initiatieven om zijn ideeën te verspreiden. Door het ontbreken van een monografie en door zijn activiteit op verschillende wetenschappelijke vakgebieden, bestaat het idee dat een eenduidige theorie of rode draad in Geddes' werk ontbreekt. In mijn scriptie betoog ik dat dit beeld moet worden bijgesteld, omdat er wel degelijk een samenhangende theorie zichtbaar wordt wanneer drie kernelementen uit Ged-

des' ideeën en werk in samenhang met elkaar worden geanalyseerd.

Het eerste van deze drie kernelementen is het regioconcept dat Geddes adopteerde uit het Franse sociaal-geografische discours dat vanaf eind negentiende eeuw werd gevormd door anarchistische denkers als Pierre-Joseph Proudhon, Élisée Reclus en Peter Kropotkin. Het regioconcept bood Geddes een schaalniveau voor zowel stedenbouwkundige planning als sociale theorievorming. Het tweede kernelement is Geddes' persoonlijke ideologie rond zijn idee van 'echte welvaart', een visie op menselijk geluk die zich uitte in zijn missie om educatie, praktische vaardigheden en gemeenschapszin als welvaartsideaal te laten prevaleren boven financieel gewin en bezit. Het derde element is Geddes' zelfontwikkelde planningsmethode die hij 'conservative surgery' noemde; een terughoudende benadering die zoveel mogelijk uitging van de situatie zoals deze was. In een tijd waarin grootschalige sloop en herstructurering de boventoon voerden, was dit een zeer afwijkende methode. Wanneer we deze drie kernelementen met elkaar verbinden, ontstaat een unieke theorie die Geddes' visie op de stad, de samenleving en de stedenbouwkundige planning omvat.

Het tweede deel van de scriptie geeft antwoord op de vraag hoe deze nieuwe theorie op basis van Geddes' werk zich verhoudt tot hedendaagse initiatieven op het gebied van circulair bouwen, lokalisme en duurzaamheid. De conclusie is dat Geddes' werk de huidige duurzaamheidsbeweging niet alleen verbindt met een historische traditie, maar deze zelfs in ideologisch en intellectueel opzicht verrijkt.

JENS VAN KAMP MA werkt als programmamaker bij Architectuurcentrum AORTA in Utrecht. Daarnaast is hij freelance schrijver, onderzoeker en grafisch vormgever en maakt hij vrij werk als (video)kunstenaar. (jensvankamp@gmail.com, www.jensvankamp.nl)

<https://jensvankamp.nl/echte-welvaart/masterscriptie-jens/>

▼ Patrick Geddes op vierendertigjarige leeftijd, 1888
(Libraryblogs.is.ed.ac.uk)

▷ De Cubex-keuken in Villa Berteaux in Brussel. De witte kastjes zijn authentiek, de zwarte kastjes zijn nieuw vervaardigd Cubex-meubilair (foto auteur, 2019)

MARGOT MISSOORTEN

THE FIRST EQUIPPED BELGIAN KITCHEN IN THE INTERWAR PERIOD: CUBEX, BY LOUIS HERMAN DE KONINCK

Vrije Universiteit Brussel, Master Architectural Engineering
Begeleider: prof. arch. Ann Verdonck
Jaar van afstuderen: 2020

De Cubex-keuken werd in 1930 ontworpen door de modernistische architect Louis Herman De Koninck (1896-1984) en is het meest gekende Belgische voorbeeld van de rationele keuken uit het interbellum. De vernielingen van de Eerste Wereldoorlog leidden tot een schaarste aan huishoudhulp en een verlangen naar een nieuwe manier van leven. Dit had invloed op het ontwerp van de keuken. Architecten en huishoudeskundigen beseften dat de keuken efficiënter moest worden ingedeeld om zoveel mogelijk tijd en energie te besparen; de huishoudelijke taken werden voortaan immers vaker door de vrouw des huizes uitgevoerd. De keuken werd wetenschappelijk bestudeerd als een laboratorium voor de huishoudelijke arbeid.

Net als tijdgenoten Margarete Schütte-Lihotzky (1897-2000) en Piet Zwart (1885-1977) ontwierp De Koninck een ingebouwde keuken met modulaire geëquipeerde elementen die op of naast elkaar konden worden geplaatst. Elk element had zijn eigen functie, zoals het opbergen van voedsel of het stapelen van potten en pannen. Deze keukens bestaan nog steeds en worden zelfs opnieuw vervaardigd. Maar wat is er nu zo eigen aan een Cubex en hoe herken je deze keuken? Om deze vragen te beantwoorden, analyseerde ik de technische bouwstenen van een gestandaardiseerde Cubex-keuken uit de jaren dertig, de gebruikte materialen, de kleuren en de technische kenmerken van deze keukens. Dit was mogelijk door archieven en literatuur te raadplegen en dit te combineren met in-situ-onderzoek van nog bestaande Cubex-keukens.

Het onderzoek wees uit dat er opeenvolgende versies van de Cubex-keuken werden geproduceerd, met verschillen wat betreft fabricageproces, standaardisatie, afwerking en dimensionering. Zo hadden de eerste Cubex-elementen de kubische dimensies van zestig centimeter voor zowel hoogte als breedte en diepte. Dit bleek echter te laag, reden waarom de hoogte werd aangepast tot 75 centimeter. De iconische halfronde handgrepen waren vanaf de tweede versie standaard en vormen een van de meest karakteristieke uiterlijke kenmerken.

Omdat deze historische ontwerpen nog steeds aan de basis liggen van hedendaags keukendesign, is het belangrijk en aangewezen om authentieke Cubex-keukens te behouden, te conserveren en indien nodig te combineren met nieuw keukenmeubilair om aan de huidige eisen van comfort te voldoen. Een geslaagd voorbeeld van de synergie tussen oud en nieuw is de Cubex in Villa Berteaux (1936) van De Koninck.

Ir. arch. MARGOT MISSOORTEN doet aan de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit Gent doctoraatsonderzoek naar het concept, de constructie en de conservering van tussenoorlogse rationele keukenontwerpen in België. Dit onderzoek is gefinancierd door het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek (FWO). (Margot.Missoorten@vub.be)

▷ Julia en Victor Horta in het Yosemite National Park, Californië, augustus 1918 (Hortamuseum Brussel)

TOM PACKET

HORTA IN AMERIKA. HET VERBLIJF VAN VICTOR HORTA IN DE VERENIGDE STATEN VAN 1915 TOT 1919

Vrije Universiteit Brussel, Master Kunstwetenschappen en Archeologie

Begeleiders: prof. dr. Pieter Martens en prof. dr. Werner Adriaenssens
Jaar van afstuderen: 2019

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog werkte de Belgische architect Victor Horta (1861-1947) aan drie projecten in Brussel: de constructie van een ziekenhuis, de aanleg van het Centraal Station en de reorganisatie van het onderwijs aan de Academie voor Schone Kunsten, waar hij op dat moment directeur was. Vanaf 1915 zou Horta door onvoorziene omstandigheden vier jaar in ballingschap leven, eerst in Londen en daarna in de Verenigde Staten. De Belgische overheid vroeg hem de Amerikaanse samenleving en haar architecturale innovaties grondig te bestuderen in het licht van de wederopbouw. Horta onderzocht drie jaar lang hoe de Amerikaanse wolkenkrabbers, gestandaardiseerde woningen en ingenieuze stedenbouw als model konden dienen voor een modern naoorlogs België. Tegelijk gaf hij talloze lezingen in alle uithoeken van het land. Voor volle aula's en in woonkamers van steenrijke Amerikanen klaagde hij zo de wandaden en verwoestingen in *poor little Belgium* aan.

Victor Horta's verblijf in de Verenigde Staten is een relatief slecht gekende periode in het leven van de architect, waardoor het voor lange tijd onduidelijk bleef wat de (mo-

gelijke) impact van zijn Amerikaanse reis is geweest. Dit onderzoek heeft voor het eerst een grondige reconstructie gemaakt van de jaren 1915-1919 in Horta's leven. Dit gebeurde door zoveel mogelijk primaire bronnen te analyseren, met name de vele documenten die Horta meebracht uit Amerika, die nu worden bewaard in de archieven van het Hortamuseum. Daarnaast werd in ruime mate de Amerikaanse pers geraadpleegd. Horta's lezingen werden gretig gevolgd door Amerikaanse kranten, waardoor het mogelijk was zijn parcours in de VS in detail te reconstrueren. Hieruit bleek dat Horta de Amerikaanse samenleving zoals opgedragen grondig bestudeerde en lange periodes verbleef in New York, Washington D.C. en San Francisco, waar hij contacten aanknoopte met belangrijke architecten, ingenieurs en academici.

Dit onderzoek toont bovendien aan dat Victor Horta's reis naar de VS een grondig voorbereide missie was met een duidelijk maatschappelijk en politiek doel. Aan de hand van Horta's persoonlijke documenten, briefwisseling en krantenartikelen wordt een gedetailleerd beeld geschetst van zijn confrontatie met een radicaal andere samenleving en architectuur. Toegenomen inzicht in deze confrontatie kan ons helpen Horta's oeuvre uit de jaren twintig en dertig nog beter te begrijpen.

TOM PACKET MA werkt aan de Vrije Universiteit Brussel aan een doctoraat over Belgisch-Amerikaanse architecturale uitwisseling tijdens het interbellum. (tom.packet@vub.be)

Tom Packet won met deze scriptie ex aequo met Aimée Albers de KNOB Stimuleringsprijs 2021.

▽ Simone Guillissen-Hoa,
woonkamer van de eigen
woning in Ukkel, 1962, foto
ca. 1965 (persoonlijk
archief van de architect)

MARYLISE PAREIN

ARCHITECTS' HOUSES IN UKKEL, 1890-1970

Vrije Universiteit Brussel, Master Ingenieurswetenschappen: Architectuur
Begeleiders: prof. dr. ir. arch. Ine Wouters en ir. arch. Linsy Raaffels
Jaar van afstuderen: 2019

De eigen woningen van architecten Victor Horta en Frank Lloyd Wright zijn internationaal bekend. De bijzonderheid van de architectenwoning ligt in de grote architecturale vrijheid waarover de architect beschikt vanuit zijn tweeledige functie als opdrachtgever en ontwerper. Hij kan onbelemmerd experimenteren met ruimtes, nieuwe materialen en technieken, wat vaak tot interessante architectuur leidt. Eerder onderzoek toonde aan dat in Ukkel, een van de meest welgestelde gemeenten van Brussel, een groot aantal architectenwoningen is gebouwd. In het thesisonderzoek *Architects' houses in Ukkel, 1890-1970* worden de architectenwoningen opgelijst en wordt hun constructie gesitueerd binnen de stedenbouwkundige ontwikkeling. Tot slot worden bijzondere cases grondig geanalyseerd om de motieven van de architecten en het gebruik van de woningen in kaart te brengen. Het thesisonderzoek belicht minder bekende, maar toch erg interessante woningen. Simone Guillissen-Hoa (1916-1996), een van de eerste vrouwelijke architecten in België, ontwierp bijvoorbeeld een appartement met architectuurpraktijk in Ukkel, dat vandaag de dag nog in zijn oorspronkelijke staat verkeert.

Om het register van alle architectenwoningen gebouwd tussen 1890 en 1970 op het Ukkelse grondgebied op te stellen, werden eerst de officiële inventaris van het bouwkundig erfgoed in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest geraadpleegd en de online database met bouwaanvragen doorzocht. Dit leidde tot een register van 42 woningen. Dit

hoge aantal werd vervolgens verklaard aan de hand van een onderzoek naar de geografische, chronologische en typologische spreiding van de woningen. Hieruit blijkt onder meer dat de geografische spreiding van de woningen en de urbanisatie van de gemeente nauw samenhangen. Naast externe factoren zijn het uiteindelijk ook de persoonlijke ambities en wensen van de architect (en zijn familie) die de vestigingskeuze bepalen. In het laatste deel van het onderzoek wordt daarom dieper ingegaan op een geringe selectie, te weten de woningen van architecten Josse Franssen, Simone Guillissen-Hoa, Pierre Humblet en Robert Puttemans. Verschillende aspecten van de woning werden bestudeerd, zoals de motivatie van de architect en de originele en huidige toestand van de woning. De voornaamste bronnen die voor deze analyse werden gebruikt zijn architectuurtijdschriften, archiefmateriaal, plaatsbezoeken en interviews met de eigenaar(s) en/of de architect.

Ir. arch. MARYLISE PAREIN werkt aan een doctoraat binnen het departement Ingenieurswetenschappen: Architectuur aan de Vrije Universiteit Brussel. Zij verricht in samenwerking met urban.brussels onderzoek naar bouwmaterialen en erfgoedwaarde van het Brussels woonpatrimonium 1975-2000. (Marylise.Parein@vub.be)

<https://researchportal.vub.be/en/studentTheses/architects-houses-in-ukkel-1890-1970>

MAAIKE WAALDIJK

EEN 'NIEUWE' ARCHITECTONISCHE OPGAVE. ONDERZOEK NAAR DE CONTEXTUELE BENADERING IN DE ARCHITECTUUR VAN ALDO VAN EYCK EN THEO BOSCH

Universiteit Utrecht, Master Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg
Begeleider: dr. Dirk van de Vijver
Jaar van afstuderen: 2020

△ **Aldo van Eyck en Theo Bosch, prijsvraagontwerp stadhuis Deventer 'Tussen de daken'**
(Het Nieuwe Instituut)

Aldo van Eyck ontwikkelde een eigen contextuele benadering in de vorm van concrete uitgangspunten die hem tijdens het ontwerpen handvatten boden. In deze master-scriptie is onderzocht op welke wijze deze contextuele benadering niet alleen tot uiting kwam in het werk van Van Eyck zelf, maar ook in dat van zijn compagnon Theo Bosch. De uitgangspunten waren als het ware stelregels waarmee werd bepaald op welke wijze het nieuwe ontwerp zich moest verhouden tot de bestaande omgeving. Context in Van Eycks benadering had betrekking op zowel fysieke als sociaal-culturele kenmerken van de omgeving. De noodzaak voor het ontwikkelen van een contextuele benadering in de architectuur en stedenbouw kwam bij Van Eyck voort uit zijn ongenoegen over de niet op de context gerichte functionalistische woningbouw tijdens de wederopbouw en later de cityvorming in de Nederlandse steden. Van Eyck verdiepte zich in historische stedenbouwkundige principes die in zijn ogen waardevolle kwaliteiten bevatten.

De relevantie van dit onderzoek is historiografisch van aard. Het ontbreekt aan voldoende academische kennis over de contextualistische architectuur uit de periode voor en tijdens de stadsvernieuwing (ca. 1968-1989) in Nederland. De prevalerende gedachte in de literatuur is dat de concretisering van de contextuele benadering pas echt plaatsvond vanaf het Deventer stadhuisproject (1966) van Van Eyck en Bosch. Literatuuronderzoek en projectanalyses laten echter zien dat Van Eyck al geruime tijd vóór de stadsvernieuwing bezig was met het ontwikkelen van een

dergelijke aanpak. Zo had hij al eerder geëxperimenteerd in kleinschaligere projecten, zoals voor modehuis Modissa (1963), Huis Maas (1966-1967) en Huis Visser (1967). In 1965 kwam Theo Bosch voor Van Eyck te werken. Vanaf het moment dat hij Van Eyck hielp bij het ontwerp voor het stadhuis in Deventer, nam hij voor een groot deel diens contextuele benadering over. De eerste verschillen hiermee zijn echter te zien in de projecten waarbij Bosch eindverantwoordelijk architect was. Daar koos hij vaak voor het toepassen van rood metselwerk, waar Van Eyck zou hebben gekozen voor meer 'eigentijdse' materialen zoals beton. Later is bij het Pentagon (1983) en het P.C. Hoofthuis (1984) wel een 'eigentijds' architectuuridoom te zien, dat aan het Hubertushuis (1978) van Van Eyck doet denken. Bosch lijkt dus niet erg principieel te zijn geweest in het toepassen van een bepaalde architectonische stijl of materialisering. Voor hem was het vooral van belang dat de nieuwbouw 'iets teruggeeft aan de stad'.

MAAIKE WAALDIJK MA studeert af aan de Technische Universiteit Delft bij de sectie Heritage and Architecture, afstudeerstudio New Heritage. Centraal staat de vraag op welke wijze duurzaam moet worden omgegaan met Post 65-woonwijken, rekening houdend met (potentiële) erfgoedwaarden en grotere maatschappelijke uitdagingen zoals woningnood en energietransitie. (maaike.waaldijk@live.nl)

<https://studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/37689>

THE SHAPE OF BORSSELE

Technische Universiteit Delft, Master Architecture,
specialisatie Heritage and Architecture
Begeleider: dr. Reinout Rutte
Jaar van afstuderen: 2021

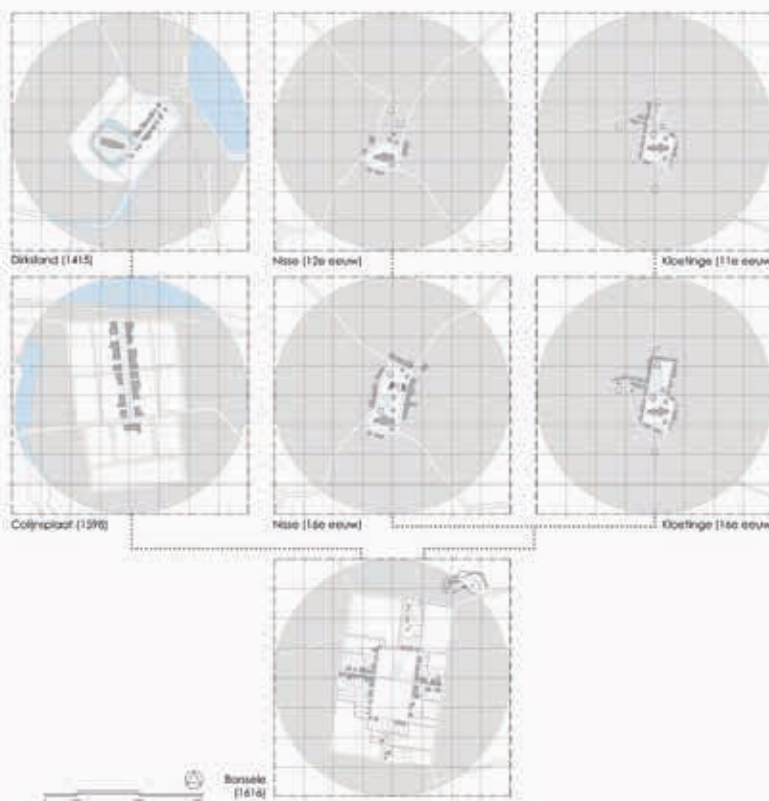
Het dorp Borssele in Zeeland is niet zomaar een doorsnee zeventiende-eeuwse nederzetting. Het onderscheidt zich van de omliggende dorpen op Zuid-Beveland door zijn volledig symmetrische plattegrond met in het midden een rechthoekig plein, alsmede door zijn oriëntatie, gedraaid ten opzichte van het omringende polderraster.

De centrale onderzoeksvraag was gericht op het achterhalen van de redenen voor deze markante vorm en oriëntatie van Borssele, die in de literatuur tot dusver niet bevredigend waren uitgelegd. De uitkomsten blijken verder te reiken dan een geschiedschrijving van het dorp zelf; ze bieden inzicht in de planningspraktijk in de gehele zuidwestelijke delta tijdens de beginjaren van de Republiek.

De studie begon met een uitgebreid literatuuronderzoek, waarbij de focus allengs kwam te liggen op de mensen die betrokken waren bij de stichting van Borssele in 1616, zoals de ontwerper van de plattegrond Cornelis Soetwater en de landmeter Pieter van der Nisse. Het waren hun persoonlijke geschiedenissen die verbanden onthulden tussen Borssele en diverse nabijgelegen dorpen, wat vervolgens leidde tot een sluitende verklaring voor de bijzondere morfologie van Borssele. Een cruciaal onderdeel in deze fase van het onderzoek was het nauwkeurig hertekenen, analyseren en vergelijken van de plattegronden van alle dorpen in kwestie in digitale vorm, om de connecties zo zuiver mogelijk in beeld te brengen.

Een van de belangrijkste kenmerken van Borssele, het bestaan van een centraal op het noorden georiënteerd rechthoekig plein, werd ook waargenomen in de twee belangrijkste middeleeuwse dorpen op Zuid-Beveland: Nisse, waar Van der Nisse baljuw was, en Kloetinge, waarvan de verwoesting in 1572 grote indruk moet hebben gemaakt op de jonge Soetwater. Beargumenteerd wordt dat Van der Nisse en Soetwater deze regionale dorpstypologie bewust hebben geïmplementeerd in de inrichting van Borssele, hetgeen de opmerkelijke noord-zuidoriëntatie verklaart. Voorts was Soetwater twintig jaar voor de aanleg van Borssele betrokken geweest bij de bedijking van de polder waar het dorp Colijnsplaat was gesticht, dat geheel symmetrisch was ontworpen. Soetwater maakte door middel van de symmetrie in het ontwerp van Borssele een verbinding met Colijnsplaat, en plaatste het daarmee in een lange traditie van ringstraatdorpen in de regio (zie afbeelding), die teruggaat op Adriaan van Borssele en het Huis van Oranje. In

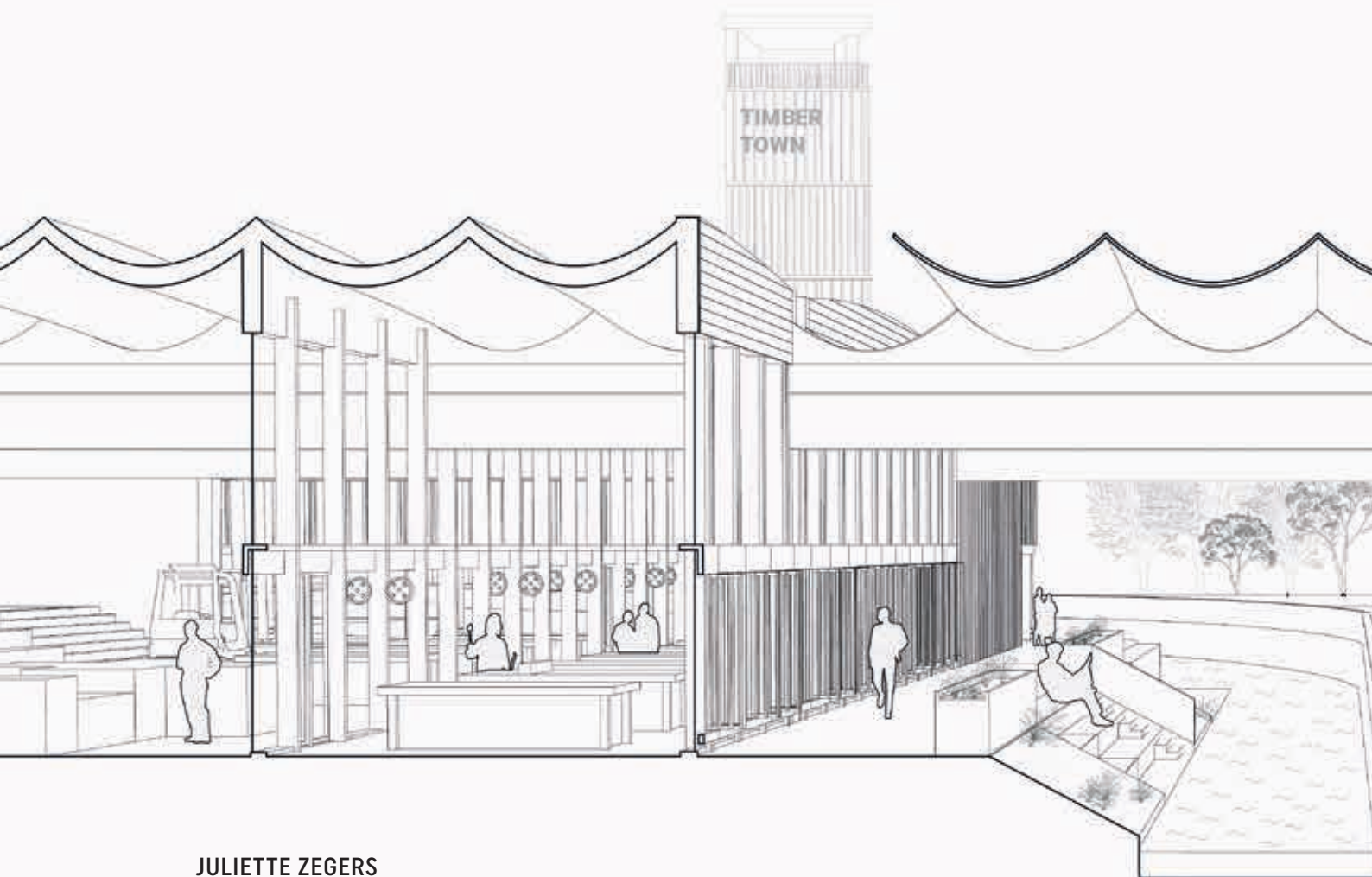
▽ De 'stamboom' van Borssele, waarin ook de belangrijkste voorlopers van het dorp zijn opgenomen: Dirksland, Colijnsplaat, Nisse en Kloetinge (tekening auteur)

de scriptie wordt betoogd dat de planningspraktijk van die tijd niet alleen werd bepaald door functionaliteit, maar ook sterk werd beïnvloed door symboliek en lokale traditie. Naar alle waarschijnlijkheid bouwde Soetwater zeer weloverwogen voort op de symbolische en historische betekenis van de ringstraatdorpen. Hij gaf hiermee onmiskenbaar een toegevoegde waarde aan Borssele.

Ir. PIETER VAN DER WEELE werkt als junior architect bij een architectenbureau in Rotterdam.
(pietervdweele96@gmail.com)

Pieter van der Weele bewerkte zijn masterscriptie eerder samen met Reinout Rutte tot het artikel 'Waarom die vorm en oriëntatie van Borssele? Herkomst en betekenis van een Zeeuwse dorpsplattegrond uit de vroege zeventiende eeuw', *Bulletin KNOB* 120 (2021) 1, p. 1-13.

JULIETTE ZEGERS

TIMBER TOWN

Technische Universiteit Delft, Master Architecture, specialisatie Heritage and Architecture
 Begeleiders: dr. ir. Hielkje Zijlstra en ir. Frank Koopman
 Afstudeerjaar: 2020

De opgave voor mijn afstudeerproject aan de Technische Universiteit Delft en het daarbij behorende onderzoek was ogenschijnlijk simpel: bedenk een nieuwe functie voor het (gedeeltelijk) verlaten textielindustriegebied in Winterswijk en vul dit ruimtelijk en architectonisch in.

De belangrijkste conclusie uit het literatuuronderzoek was dat het textielverleden de ontwikkeling van Winterswijk heeft bepaald en de basis is van het huidige vakmanschap, in de vorm van maakindustrie. De fabrieken speelden hierin een grote rol en waren de trots van het dorp. Tegenwoordig liggen ze er echter verlaten bij. Vandaar de vraag: hoe kan het industriële ensemble zijn betekenis herwinnen, voortbouwend op voormalig en gericht op toekomstig vakmanschap?

Als basis voor de ruimtelijke invulling is onderzoek gedaan

naar de geschiedenis van het ensemble en de architectuur. Daarnaast is de technische conditie van de gebouwen bestudeerd en is de waarde vanuit cultureel erfgoedperspectief bepaald met een tool: de culturelewaardematrix. De waardering per gebouwdeel bood houvast voor het ontwerp en werd gebruikt om te toetsen of een interventie gepast was.

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag zijn drie hoofdthema's vastgesteld: houtvakmanschap, *mixed-use* en circulariteit. Deze thema's zijn doorgevoerd in de programmering en de architectuur van het ontwerp. Wat betreft hout staat het maken centraal, met als hoofdprogramma een houtwerkplaats. Ook zijn alle toevoegingen aan het robuuste industriële ensemble ontworpen in hout. Verder is vanuit onderzoek en haalbaarheid een *mixed-use*

△ **Doorsnede van het industriële ensemble met de beek in het midden en de houtwerkplaats en expositie aan weerszijden**
(tekening auteur)

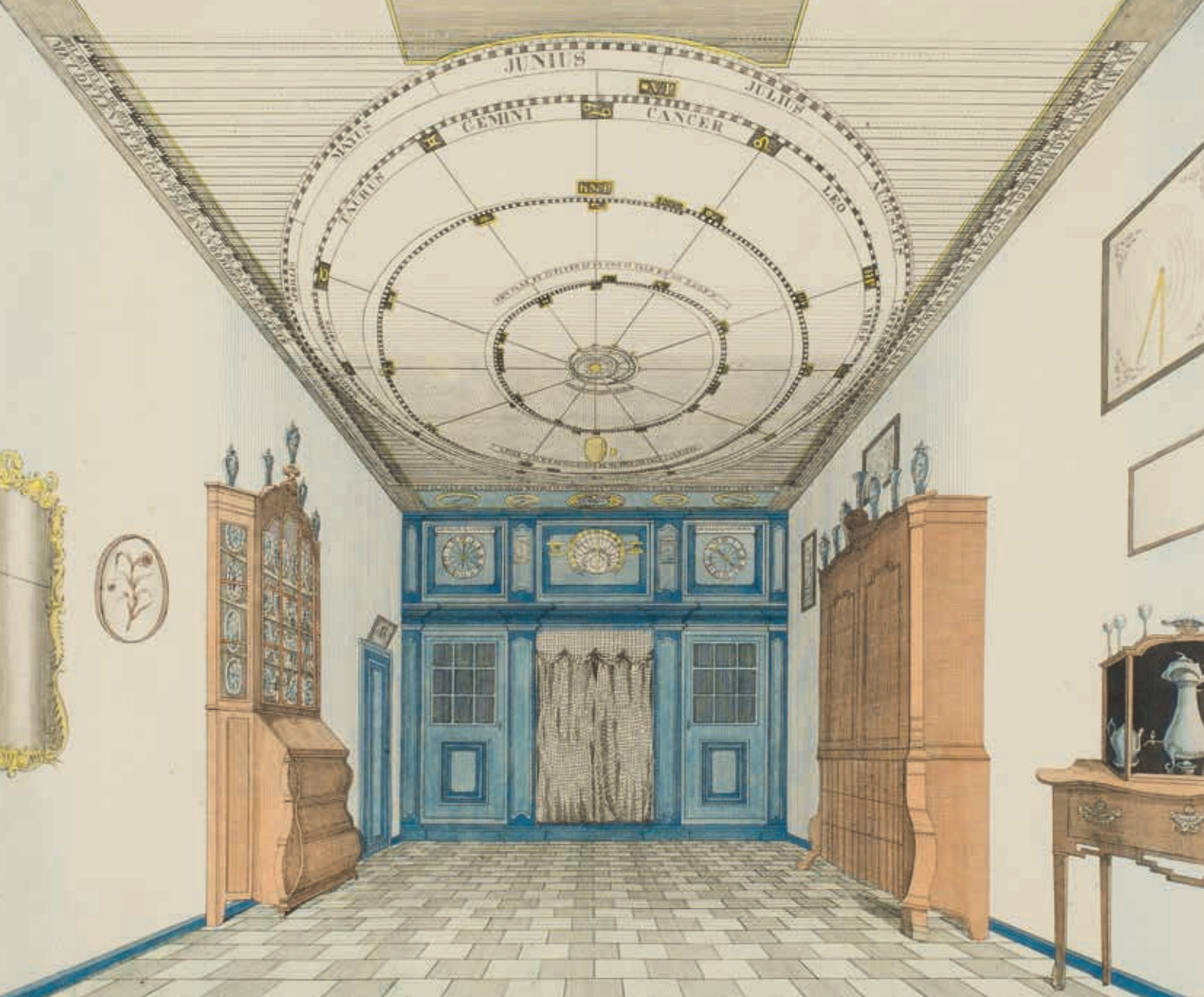
programma tot stand gekomen dat zich door de tijd heen via verschillende scenario's doorontwikkelt, variërend van houtwerkplaats tot ateliers, expositieruimtes, woningen en een hotel. Circulariteit komt programmatisch terug in een winkel waar gebruikte materialen kunnen worden verkocht, en ontwerptechnisch in de vorm van een compleet demonstabel houten interieur dat in de toekomst kan worden aangepast en verplaatst.

Het project Timber Town is onderdeel van het KaDer-project, waarin de provincie Gelderland zoekt naar nieuwe oplossingen voor de herbestemming van erfgoed. De relevantie schuilt in het feit dat in Oost-Nederland enerzijds een grote uitstroom van jongeren is, en anderzijds een ruim aanbod van banen in de maakindustrie. Het project tracht deze mismatch op te lossen en jongeren in de regio te hou-

den via de transformatie van een bestaand gebouwensemble. Daarnaast is het een pioniersproject omdat het onderwerpen als hout en circulariteit onder de aandacht brengt en visueel maakt.

Ir. JULIETTE ZEGERS werkt sinds oktober 2020 als ontwerper bij de Architecten Cie in Amsterdam en volgt de PEP beroepsopleiding om de architectentitel te verkrijgen. Zij werkt aan zeer diverse opdrachten, van een middelbare school tot complexe hoogstedelijke projecten met woningbouw, retail en cultuur. (juliettezegers@hotmail.com)

<https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid%3A34a6cfc7-6257-45d9-95c3-7f582dd4cfeb>

EISE EISINGA WAS HIER

DE AFNEMENDE AUTHENTICITEIT VAN HET PLANETARIUM IN FRANEKER ROND 1900

SIEGER VREELING

Een kort krantenbericht trok eind 1881 de aandacht van ambtenaren in Den Haag. ‘Het bekende planetarium van Eise Eisinga’ in Franeker had een nieuwe bewaarder gekregen nadat het tijdelijk zonder toezicht was geweest, berichtte *Het Vaderland* op 30 december.¹ Het Planetarium was in 1859 door het Rijk aan de gemeente Franeker overgedragen, op voorwaarde dat

deze het onderhoud en de instandhouding op zich zou nemen. Het krantenbericht zaaide twijfel in Den Haag: hield de gemeente zich wel aan de voorwaarde? Drie maanden later stelde de minister van Binnenlandse Zaken het Planetarium onder toezicht van de rijksbouwkundige voor de gebouwen van onderwijs, kunsten en wetenschappen.

▲ 1. Gravure van de planetariumkamer door Klaas Sannes, 1820, uitgegeven in 1824 (Koninklijk Eise Eisinga Planetarium)

Eise Eisinga (1744-1828) was een meesterwolkammer met een groot bedrijf in Franeker. Hij bouwde tussen 1774 en 1781 een werktuig in het plafond van zijn woonhuis (afb. 2 en 3). De aanleiding was de conjunctie van de maan en de planeten Mercurius, Venus, Mars en Jupiter op 8 mei 1774. Toen Eisinga, die in de wis- en sterrenkunde was onderwezen, de samenstand narekende bedacht hij hoe waardevol het zou zijn als hij een werktuig had dat zulke berekeningen overbodig zou maken. Hij bouwde, met hulp van in ieder geval zijn vader, een complex systeem van assen en tandraden die de beweging van een slingeruurwerk omzetten in de omlooptijden van de belangrijkste hemellichamen. Het werktuig wordt door negen gewichten aangedreven.² Het was na de voltooiing het grootste en is nu het oudste nog werkende planetarium ter wereld.

Dit werktuig werd en wordt aangeduid als een planetarium, hoewel het eigenlijk veel meer is dan dat. Een planetarium toont de beweging van de planeten om de zon, maar dat in Franeker geeft ook informatie over de zon, de maan en de belangrijkste sterrenbeelden. Om de positie van de maan nauwkeurig weer te geven, wa-

2. De voorgevel van het Planetarium, 1946, fotograaf onbekend. Het Planetarium is tegenwoordig over drie panden verdeeld (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

ren maar liefst acht verschillende wijzerplaten nodig. Eisinga schreef zelf in 1784, in een handleiding voor zijn beide zonen, over 'het alom geroemde Beweeglijk Franeker Planetarium, Hemelsplein, Zon- en Maanwijzers' en daarna over 'dit Werktuig'.³ Ik gebruik de term 'werktuig' voor het raderwerk boven de 'planetariumkamer' en de bedstede in combinatie met de wijzerplaten aan het plafond en op de bedstedewand. Met 'Planetarium' bedoel ik de instelling, dat wil zeggen het gebouw met de complete inventaris.

Het Planetarium is een rijksmonument. Het raderwerk, het plafond en de bedstedewand zijn dit jaar voorgedragen als Unesco-werelderfgoed. Maar naar de geschiedenis van het Planetarium na de dood van Eisinga in 1828 is nauwelijks onderzoek gedaan. De gepensioneerde scheepskapitein en amateur-astronoom Egbertus Havinga besteedde aan die periode vijf bladzijden in het *Planetarium-boek Eise Eisinga* (1928), een bundel annex bronnenpublicatie.⁴ Conservator Harke Terpstra wijdde er evenveel pagina's aan in *Frische sterrekunst* (1981).⁵ Het Planetarium schittert door afwezigheid in de geschiedenis van de monumentenzorg. Die gaat vooral over gebouwen, terwijl het Plane-

3. De planetariumkamer met het eigenlijke planetarium aan het plafond en de wijzerplaten aan het plafond en op de bedstedewand, 1946, fotograaf onbekend (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

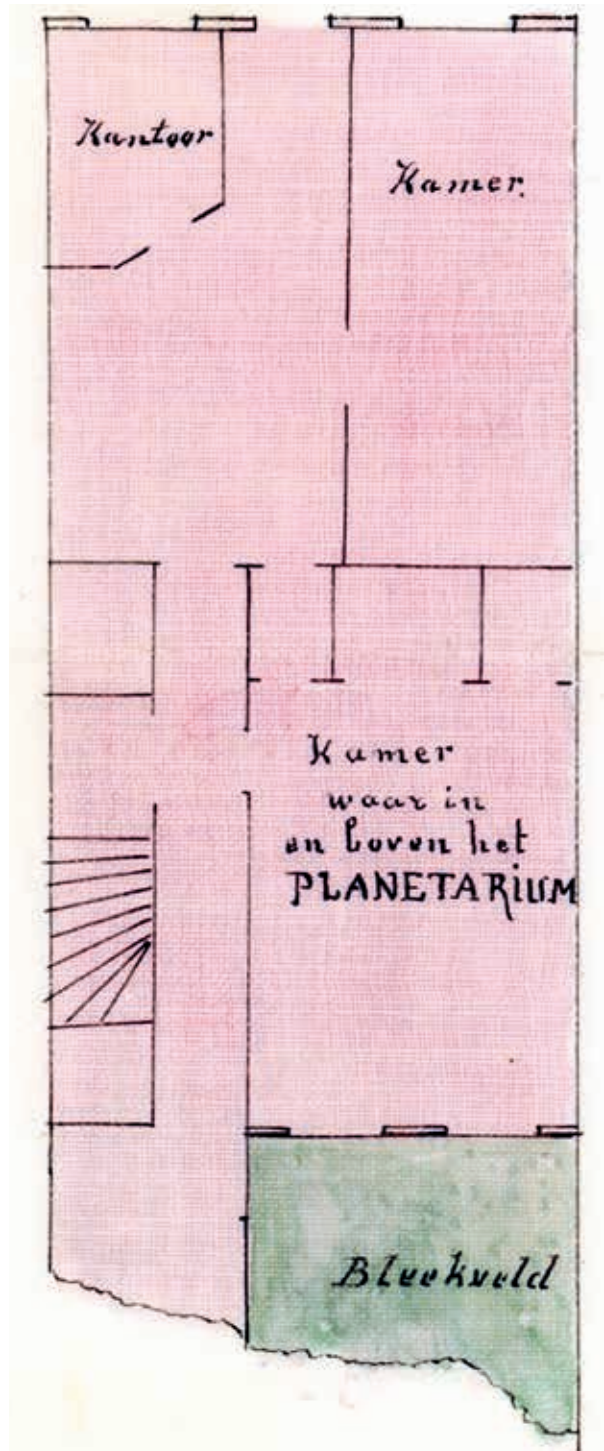
tarium in de eerste plaats een monument is vanwege het werktuig. Er is nog niet eerder een artikel over het Planetarium gepubliceerd in *Bulletin KNOB*.⁶

De voorbereiding van het werelderfgoed dossier heeft veel nieuws aan het licht gebracht. In opdracht van het Planetarium zijn verschillende studies uitgevoerd: een naar Eisinga door wetenschapshistoricus Arjen Dijkstra, een naar het werktuig door wetenschapshistoricus Samuel Gessner en twee naar het pand Eise Eisingastraat 3, te weten een archiefonderzoek door archeoloog Bert Tuin en een bouwhistorische verkenning en waardstelling door bouwhistoricus Frank van der Waard.⁷ Uit het archiefonderzoek blijkt dat het Planetarium vanaf de vroege negentiende eeuw een aantal ingrijpende verbouwingen heeft ondergaan. Maar het rapport bevat lacunes, omdat Tuin vanwege de coronamaatregelen het Nationaal Archief in Den Haag en het Frysk histoarysk en letterkundich sintrum Tresoar in Leeuwarden niet kon bezoeken.

Het doel van dit artikel is de authenticiteit van het Planetarium te onderzoeken: welke delen zijn authentiek (dus uit de tijd van Eise Eisinga), welke zijn gewijzigd en hoe was het toezicht op de wijzigingen georganiseerd? In de loop van de twintigste eeuw is authenticiteit in de monumentenzorg een steeds belangrijker thema geworden. Een voordracht als werelderfgoed moet een 'statement of authenticity' bevatten. Daarvoor bestaan verschillende criteria, maar in de monumentenzorg is materiële echtheid een van de belangrijkste.⁸ Dit artikel richt zich op de periode rond 1900, omdat de monumentenzorg toen net was geïnstitutionaliseerd, maar het adagium 'behouden gaat voor vernieuwen' nog niet algemeen was geaccepteerd. De belangrijkste bronnen zijn de jaarlijkse rapporten van de rijksbouwkundige uit de periode 1882-1918. Hij beschreef daarin de staat van het Planetarium, de werkzaamheden die in het afgelopen jaar waren uitgevoerd en de werkzaamheden die volgens hem nog nodig waren. De rapporten bevinden zich in het Nationaal Archief.⁹ Het zal blijken dat de authenticiteit van het Planetarium rond 1900 is afgenomen, waardoor de geest van Eisinga deels uit het gebouw is verdwenen.

VOORGESCHIEDENIS

Op 20 december 1825 gaf koning Willem I opdracht tot de aankoop van het Planetarium door het Rijk. Het jaar daarop verkocht Eisinga zijn 'Huizinge en Planetarium' voor tienduizend gulden en werd hij in feite de eerste conservator. Hij zou tweehonderd gulden per jaar ontvangen voor het jaarlijkse onderhoud en het gangbaar houden van het werktuig. Het onderhoud kwam onder toezicht te staan van de hoogleraar sterrenkunde aan het Athenaeum van Franeker.¹⁰ Eisinga overleed in 1828 en werd opgevolgd door zijn zoon Jacobus (1784-1858). Deze offerde in 1838 'het kleine en karakteristieke studeervertrekje van den maker' op

4. Plattegrond van de begane grond van het Planetarium, gesignd door J. van Lokhorst, 1888 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

om de toegang tot het raderwerk te verbeteren en verwijderde in 1848 de schoorsteen in de planetariumkamer, waardoor 'het vertrek een ruimer aanzien en tevens grootere vensters en glazen bekomen heeft'.¹¹

De onderhoudskosten vielen onder de post voor het Athenaeum op de staatsbegroting. Het lijkt erop dat de aankoop van het Planetarium vooral een gril van de koning is geweest, want op het ministerie van Binnen-

landse Zaken was men het vanwege de jaarlijkse kosten liever kwijt dan rijk. Al na de opheffing van het Athenaeum in 1843 was geprobeerd het onderhoud over te dragen aan de provincie of de gemeente, 'doch zulks is mislukt'.¹² Het is plausibel dat bezuinigingen als deze noodzakelijk waren om de enorme staatschuld die Willem I had nagelaten af te lossen. Minister J.R. Thorbecke (1798-1872), wiens grondwet van 1848 de rol van de koning in het landsbestuur had ingeperkt, bekende in 1851 dat hij het Planetarium 'als een lastpost op de begroting had aangemerkt', maar een bezoek aan Franeker had daarin verandering gebracht.¹³

Toen Jacobus Eisinga overleed, rook men op het ministerie een nieuwe kans en in 1859 werd het huis kosteloos aan de gemeente Franeker overgedragen. De ministers van Binnenlandse Zaken en Financiën motiveerden die keuze als volgt: 'Het gold hier toch een voortbrengsel van Friesch vernuft en vinding, waarin de provincie en de gemeente geacht konden worden in de eerste plaats belang te mogen stellen, terwijl het Rijk daar door zou worden ontlast van eene uitgave, die gewoonlijk op f 400 's jaars kon worden berekend, en, in geval van buitengewone werkzaamheden aan het huis, meer zou bedragen.'¹⁴

In de overeenkomst tussen het Rijk en de gemeente werd de waarde van het Planetarium heel beperkt opgevat. De eerste en belangrijkste voorwaarde was deze: 'De gemeente Franeker verbindt zich om het kunstwerk het planetarium, dat zich in voormeld gebouw bevindt, ten allen tijde te onderhouden en in stand te houden.'¹⁵ In de overeenkomst stond dus niets over het onderhoud van het huis. De gemeente installeerde prompt een telegraafkantoor in het voorhuis, dat daar zeker tien jaar zou blijven. De beheerder van het Planetarium, Jacobus' weduwe Feddigje Eisinga-Hoppers (1802-1881), moest verhuizen van de opkamer in het voorhuis naar de keuken in het smalle achterhuis (afb. 4). Zij werd bovendien gedegradeerd tot vrijwilliger; de jaarlijkse toelage van tweehonderd gulden werd na de overdracht stopgezet.¹⁶

ONDERTOEZICHTSTELLING

Terug naar het bericht in *Het Vaderland* van 30 december 1881. Feddigje was op 5 december overleden. Haar dochter Jeltje (1834-1908) en schoonzoon Jacob Fogteloo (1832-1916) woonden toen al in 'het huis, waarin het planetarium zich bevindt', maar hadden pas eind december officieel toestemming gekregen om er te blijven wonen.¹⁷ Het krantenartikel had de aandacht getrokken van de machtige Victor de Stuers (1843-1916), referendaris (hoofdamtenaar) van de nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken. 'Het toezicht schijnt dus gedurende eenigen tijd door B. & Weth. met een half oog te zijn gehouden', schreef een ambtenaar twee

weken na de jaarwisseling aan De Stuers. 'Moet over dit gepleegd maar thans hersteld verzuim, inlichting gevraagd worden aan C.d.K. [Commissaris des Konings] in Friesland?'¹⁸

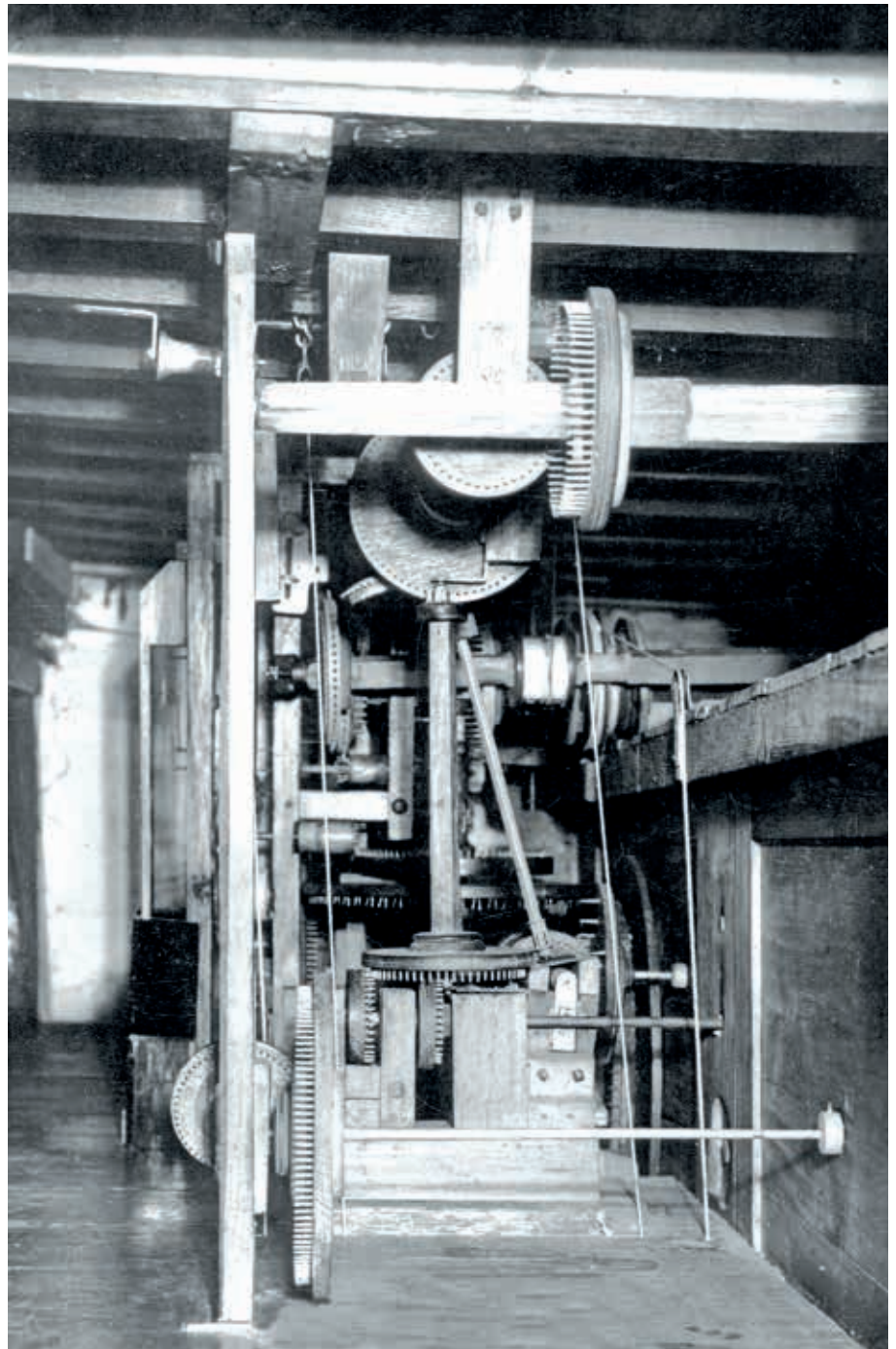
De Stuers agendeerde de kwestie, maar daarna nam de minister van Binnenlandse Zaken het dossier over. Vond De Stuers het Planetarium niet belangrijk genoeg, vond de bestuurder het zo belangrijk dat hij het niet aan de ambtenaar toevertrouwde, of hield de ambtenaar achter de schermen de touwtjes in handen? In ieder geval vroeg minister Willem Six (1829-1908) in februari aan de commissaris van de koning in Friesland om jaarlijks aan hem persoonlijk 'mededeeling te doen van den toestand van onderhoud waarin het Planetarium zich bevindt, en van de wijze waarop de gemeente haar verplichting nakomt'.¹⁹ Nog maar twintig jaar eerder was het Rijk eindelijk van deze last op de staatsbegroting verlost en nu wilde het weer een vinger in de pap. Die draai is minder verrassend dan het lijkt: in die periode was de monumentenzorg in Nederland ontstaan en zelfs een overheidstaak geworden.²⁰ De afdeling Kunsten en Wetenschappen was daaruit voortgekomen.

De commissaris vroeg de hoofdingenieur van Waterstaat in Friesland als toezichthouder van het Planetarium, maar deze wees erop dat het ministerie van Binnenlandse Zaken daarvoor een specialist in huis had.²¹ Jacobus van Lokhorst (1844-1906) was in 1878 aangesteld als rijksbouwkundige voor de gebouwen van onderwijs, kunsten en wetenschappen en werd ook ingeschakeld voor het onderhoud en de restauratie van monumenten (afb. 5). Hij moest voortaan aan het begin van elk jaar rapport uitbrengen aan de minister over de toestand van zowel het werktuig als het gebouw

5. Jacobus van Lokhorst, rijksbouwkundige voor de gebouwen van onderwijs, kunsten en wetenschappen, 1903, foto C.W. Bauer (*De Prins der Geïllustreerde Bladen*, 1 mei 1903)

6. Het deel van het raderwerk dat zich boven de bedstede bevindt, jaar onbekend, foto Foto Elsinga of Foto Hommema (Historisch Centrum Franeker)

waarin het zich bevond.²² Het zou meer dan twee jaar duren voordat Van Lokhorst, na een vriendelijke herinnering van de minister, zijn eerste rapport uitbracht.²³

Bij de ondertoezichtstelling had minister Six de aandacht gevestigd op de ingewikkelde verhouding tussen het werktuig en het gebouw, en hoe met die twee moest worden omgegaan. In de kantlijn van een brief aan de commissaris van de Koning schreef de minister: 'De overeenkomst gewaagt alleen van de verplijting om *het kunstwerk* te onderhouden en in stand te houden. Zij laat, dunkt mij, zelfs vrijheid om dat kunstwerk (indien dit althans mogelijk is) in een ander gebouw over te brengen. Maar, hoe dit zij, verplijting tot

onderhoud van het huis is *niet bedongen*.' Maar daaronder staat (in een ander handschrift?): 'Het onderhoud van 't huis is onmisbaar voor dat van het Kunstwerk, dat *intiem* met het huis verbonden is.'²⁴ Met andere woorden: de twee zijn in symbiose.

HET WERKTUIG

De rapporten bevatten opvallend weinig informatie over het onderhoud van het werktuig, terwijl de overeenkomst tussen Rijk en gemeente uitsluitend daarover ging. Van Lokhorst zou zich in zijn carrière ontwikkelen tot een technisch zeer goed onderlegde architect, maar door zijn drukke praktijk had hij geen

PLANETARIUMKAMER (1)

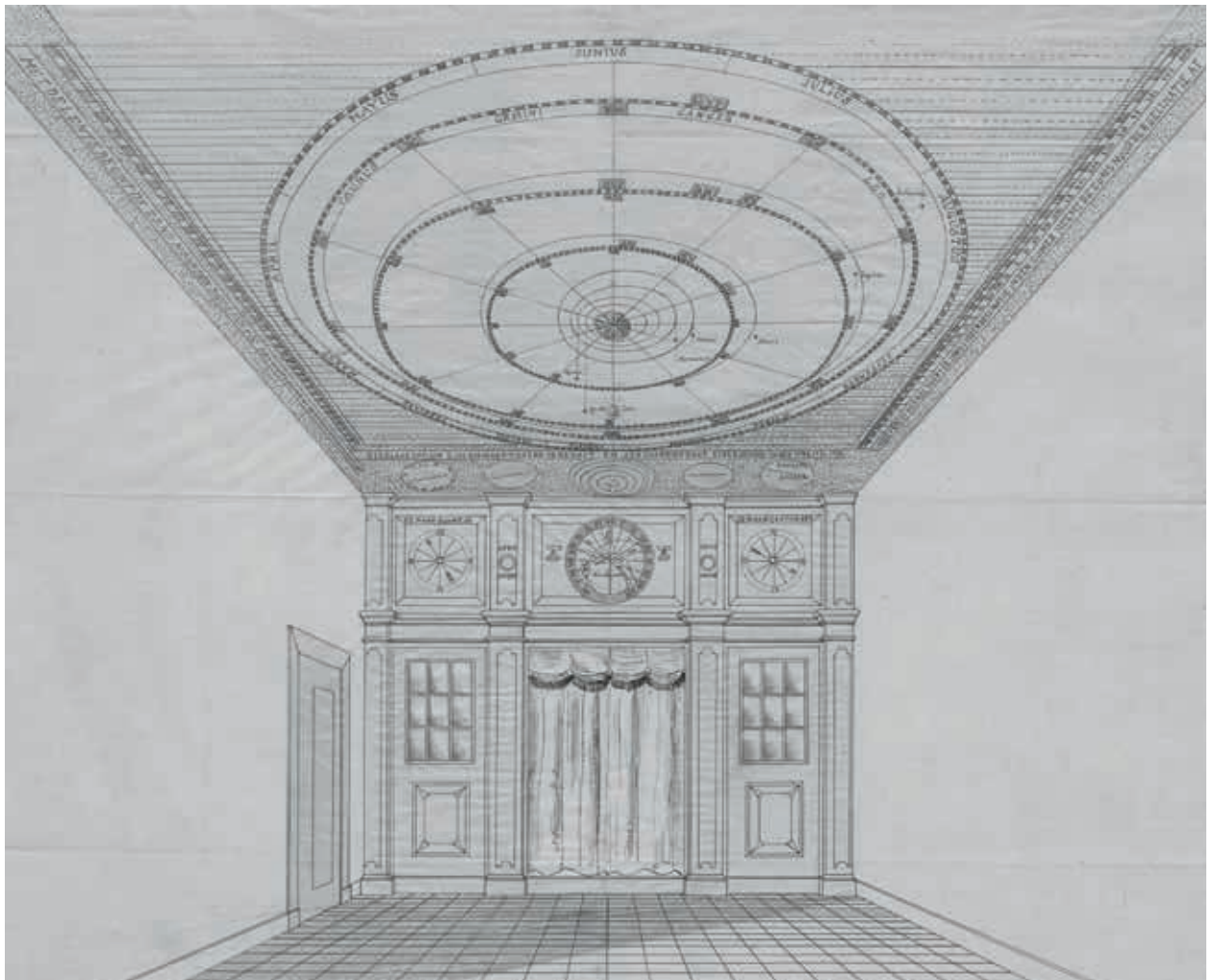
Van Lokhorst wilde het planetariumvertrek 'in zijnen oorspronkelijken toestand' terugbrengen.²⁹ Het conserveren van de historisch gegroeide toestand stond niet voorop; de kamer moest eruitzien alsof Eise Eisinga elk moment kon binnenlopen om zelf uitleg te geven.³⁰ Van Lokhorst adviseerde in maart 1886 om de houten vloer te vervangen door een vloer van verglaasde rode en gele (hij bedoelde rode en *groene*) tegels; 'er is daarvan nog een gedeelte in een kast naast de bedstede van dat vertrek aanwezig'. De wanden waren behangen met 'een onoogelijk meubelpapier', dat slecht begon te worden, en zouden weer moeten worden geschuurd en met kalk gewit. Toen de gemeente voornemens was de muren te laten pleisteren protesteerde de rijksbouwkundige. Hij wilde ze laten schuren en witten, 'omdat men vroeger niet pleisterde'.³¹

De rijksbouwkundige had in januari 1887 ook geadviseerd een lambrisering van verglaasde witte en blauwe tegels aan te brengen om de muren voor beschadiging te behoeden. Waar hij niet over schreef, maar wat ongetwijfeld ook een rol speelde, was optrekend vocht: lambriseringen werden van oudsher aan-

gebracht om dat probleem te bestrijden. Maar toen de gemeente dit advies wilde opvolgen, kwam Van Lokhorst erop terug. Hij was bij nader inzien tegen een tegellambrisering, omdat die niet op 'de oude teekening dier kamer' stond. Hij doelde op een gravure die was gemaakt toen Eise Eisinga nog in leven was (afb. 1).³² De definitieve keuze was echter aan de minister van Binnenlandse Zaken, op dat moment J. Heemskerk Azn. (1818-1897), die ook minister van staat was. Hij stuurde het verslag van de rijksbouwkundige door aan de commissaris van de Koning. De muren moesten worden geschuurd en gewit in plaats van gepleisterd, maar de tegellambrisering was akkoord.³³ Van Lokhorst liet daarop een kopie van de gravure maken om zijn pleidooi tegen de lambrisering kracht bij te zetten (afb. 8).³⁴ Het was tevergeefs.

De restauratieopvattingen van Van Lokhorst waren ongetwijfeld gekleurd door die van rijksbouwmeester P.J.H. Cuypers (1827-1921). Onder diens leiding werd tussen 1886 en 1890 het zeventiende-eeuwse stadhuis van Franeker met rijkssubsidie gerestaureerd. Het staat schuin tegenover het Planetarium (afb. 9). Originale elementen bleven zoveel mogelijk behouden,

8. Kopie van de gravure van de planetariumkamer, gesigeneerd door J. van Lokhorst, 1888. De planeten zijn niet in hun goede banen getekend. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

9. Het Raadhuisplein in Franeker met uitzicht op het Planetarium, ca. 1935, foto C. Hoogendijk (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

maar wijzigingen uit latere perioden werden ongedaan gemaakt: vensters met roede-verdeling werden vervangen door kruiskozijnen en de gevelbekroningen werden gereconstrueerd. Daarbij sneuvelden ook originele elementen.³⁵ Dat was destijds een gangbare benadering, maar niet de enige: eind negentiende eeuw waren er ook architecten die de bestaande, historisch gegroeide toestand van monumenten wilden conserveren.³⁶

FINANCIERING

Het is op zijn zachtst gezegd merkwaardig dat het Rijk het onderhoud van het Planetarium aan een instantie overdroeg die daar nauwelijks de middelen voor had. Het zou in verband met de financiële situatie van de gemeente Franeker jaren duren voordat de belangrijkste adviezen van Van Lokhorst waren opgevolgd. Er konden per jaar niet meer werkzaamheden aan het Planetarium worden uitgevoerd dan de gemeentebegroting toeliet. Van Lokhorst schreef de minister in januari 1889 dat alleen het houtwerk van de voorgevel was geleverd en de houten vloer in het voorhuis – dus niet in de planetariumkamer – door tegels was vervangen (afb. 10). Die tegels waren bovendien te groot, 'zoodat de vloer er thans wel wat te modern uitziet en niet passend bij de omgeving'.³⁷

'Voorts werd niets van eenig belang aan het gebouw verricht', aldus Van Lokhorst. De restauratie van de planetariumkamer was nog niet uitgevoerd. Die ka-

mer was bij gebrek aan een stookgelegenheid erg vochtig en de liggers van de houten vloer waren op het oog verrot. De gangmuren zagen er 'meer dan laveloos' uit. Het dak van het smalle achterhuis met de keuken vereiste dringend onderhoud: het kaphout was grotendeels verrot en de panlatten waren met touwtjes opgehangen. Het (slaap)kamertje boven de keuken was vanwege de aanhoudende lekkages niet meer in gebruik. 'Ten slotte mag ik de opmerking niet achterwege laten dat het Gemeentebestuur van Franeker het onderhoud aan het gebouw zeer karig bezorgt'.³⁸

Het college van burgemeester en wethouders reageerde als door een wesp gestoken op het rapport. 'De meeste der daarin voorkomende aan- en opmerkingen zijn zoo onredelijk; de opmerking aan het slot voorkomende is zóó ongerechtvaardigd, dat wij niet kunnen nalaten tegen den inhoud van het rapport met den meesten nadruk te protesteeren.' Er volgde een opsomming van belangrijke veranderingen in de afgelopen twaalf jaren. In 1877 was een geheel nieuwe topge-

► 10. De hal van het Planetarium met links de trap naar de opkamer en achterin de deur naar de gang waaraan de planetariumkamer ligt, 1946, fotograaf onbekend (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

vel aan de voorzijde van het huis gemetseld. In 1887 was het gehele dak vernieuwd en van dakbeschot voorzien en het mechanisme nagekeken en voor zeshonderd gulden hersteld. De recente werkzaamheden, het schilderwerk aan de voorgevel en het leggen van de nieuwe tegelvloer in het voorhuis hadden tweehonderd gulden gekost. 'Alle toch belangrijke uitgaven voor onze gemeente, welke in financieel gedrukten toestand verkeert [...].'³⁹ Er bleek sprake van een misverstand: Van Lokhorst had alleen bedoeld dat er het afgelopen jaar niets van belang aan het gebouw was gebeurd.⁴⁰

PLANETARIUMKAMER (2)

In 1890 begon eindelijk de restauratie van het planetariumvertrek, die voor zo'n kleine ruimte zeer ingrijpend was. Het is onvermijdelijk dat hierbij sporen van Eise Eisinga, hoe klein ook, zijn uitgewist. De eerste en belangrijkste ingreep was niet bedoeld om de kamer te reconstrueren, maar om het werktuig gaande te houden. In 1848 was de schoorsteen verwijderd om grotere vensters in de gevel te kunnen plaatsen. De restauratie moest deze ingreep ongedaan maken, omdat de kamer door het ontbreken van een stookgelegenheid erg vochtig was geworden. 'Een gevolg van die vochtigheid in het vertrek is dan ook dat, volgens verklaring der bewoonster, het raderwerk van het planetarium nu en dan in dezen tijd stil staat', rapporteerde Van Lokhorst in 1890.⁴¹

Gemeentearchitect Minne Hofstra (1842-1915) ontwierp het restauratieplan in overleg met de rijksbouwkundige en schreef vervolgens een aanbesteding uit.⁴² Het werk werd voor 155 gulden gegund aan timmerman Dirk Hollander (1839-1910) uit Franeker.⁴³ Hij moest de bestaande kozijnen vervangen door kleinere kruiskozijnen (reconstructies van zeventiende-eeuwse modellen) en daartussen een nieuwe schoorsteen metselen. De haard moest met 'oude geschilderde tegeltjes of dito nieuwe volgens model' worden bekleed.⁴⁴ Op 16 december 1890 werd een kachel geplaatst, die dagelijks werd gestookt.⁴⁵ Verderop zal blijken dat de problemen daarmee niet waren verholpen.

De muren waren bij de restauratie van 1890 gewit en de rood-groene tegelvloer was een jaar later (in november) gelegd.⁴⁶ De oudst bekende foto van de planetariumkamer is kort daarna gemaakt (afb. 11). Het vertrek was nu waardig om te worden vastgelegd op de gevoelige plaat, het was weer 'in oude luister' hersteld. Aan de hand van de foto kan ook worden vastgesteld waaraan niets was gewijzigd: de bedsteewand en het plafond waren nog in authentieke staat. De planetariumkamer zoals die is gefotografeerd lijkt als twee druppels op de planetariumkamer in zijn huidige toestand – op de tegellambrisering na. Die werd in 1895 aangebracht en een jaar later van een houten deklitstje voorzien.⁴⁷ Overigens heeft bouwhistoricus Willem

Annema de foto zonder deze gegevens al tussen 1891 en 1896 gedateerd.⁴⁸

HET WERELDBEROEMDE PLANETARIUM

De gastenboeken bewijzen dat vanaf 1780 – een jaar voor de voltooiing van het werktuig – steeds bezoekers in het Planetarium zijn ontvangen. Dat wordt bevestigd door een (niet-ingewilligd) verzoek uit 1893 van Jacob en Jeltje Fogteloo aan de minister om vrije inwoning en een subsidie van tweehonderd gulden per jaar. Ze omschreven hun taken als de schoonmaak van het gebouw, het onderhoud van het raderwerk en het uitleg geven aan bezoekers. Bij het echtpaar woonde een ongehuwde dochter in 'die geheel met 't raderwerk op de hoogte is en dus als 't ware aangewezen is, om bij eventueel sterfgeval, hun in 't uitleggen van 't Planetarium op te volgen'. Bezoekers leverden jaarlijks gemiddeld 150 gulden op en kwamen van heinde en verre: in de opening van de brief stond dat Jeltje de kleindochter was van Eise Eisinga, 'vervaardiger van 't wereld beroemde Planetarium'.⁴⁹

Waar het om gaat, is dat het ontvangen van bezoekers om aanpassingen vraagt en soms zelfs op gespannen voet staat met de authenticiteit van het gebouw. De planetariumkamer is ergens in de negentiende eeuw in een tentoonstellingsruimte veranderd. De beheerders woonden in de opkamer in het voorhuis en de keuken in het smalle achterhuis. De bezoekerservaring werd verbeterd door de planetariumkamer terug te brengen in zijn (vermeende) oorspronkelijke toestand, waarbij sporen uit de tijd van Eisinga verloren moeten zijn gegaan. De tegellambrisering werd onder andere toegevoegd om de muren te behoeden voor beschadiging door bezoekers. De paradox is dat Eisinga's sporen hierdoor langzaam maar zeker werden uitgewist.

Een onschadelijke toevoeging voor bezoekers was het bord met het opschrift 'Planetarium'. Van Lokhorst vroeg de gemeente in 1900 om een monumentale steen met opschrift op de voorgevel aan te brengen. De gemeente had daar 'geene gelden' voor, maar was bereid om 'met duidelijke letters het woord "planetarium" te laten schilderen' op de gevel of op een bord op de gevel. In december 1901 schreef Van Lokhorst – in zijn eerste getypte rapport – aan de minister dat het houten bord dat jaar was aangebracht.⁵⁰

OPVOLGERS

Van der Meulen verhuisde in 1900 naar Utrecht, maar was daarvoor al opgevolgd als uurwerkmaker van het Planetarium. In december 1897 had Van Lokhorst aangegeven dat het mechanisme door een 'bekwaam uurwerkmaker' moest worden nagekeken, omdat het opnieuw enkele malen was blijven stilstaan.⁵¹ Ditmaal was de naam van de uurwerkmaker al bekend: Johannes Hemmes (1870-1948) uit Franeker schreef zijn

11. De oudst bekende foto van de planetariumkamer is gemaakt tussen 1891 en 1895, kort na een ingrijpende restauratie, fotograaf onbekend (privécollectie Arjen Dijkstra)

naam en het jaartal 1898 op twee raderen.⁵² Het is opnieuw onduidelijk wat de uurwerkmaker precies wijzigde. Uit de nota à f 28,11 blijkt alleen dat Hemmes nauwelijks materiaalkosten had, maar wel tien dagen bezig was geweest (afb. 12).⁵³

Jeltje Eisinga overleed in 1908 en haar man deed een jaar later afstand van de huur. Zij werden opgevolgd door hun dochter Hiltje Fogteloo (1864-1942). Toen

haar vader eind 1909 afstand van de huur deed, verzocht zij de gemeenteraad om 'de exploitatie van het kunstwerk' aan haar op te dragen en als compensatie daarvoor van de huur te worden ontheven. Dat verzoek werd ingewilligd, ook door Gedeputeerde Staten.⁵⁴ Eindelijk had de gemeente de financiën (en de politieke wil) om de beheerder van het Planetarium te belonen.

De authenticiteit van het Planetarium is rond 1900 dus afgenomen. Deze conclusie kan de Unesco-nominatie nauwelijks beïnvloeden. Dat het werktuig grote onderhoudsbeurten heeft gehad, viel te verwachten en de bedsteewand en het plafond lijken authentiek. De conclusie is wél van belang voor de toekomst van het Planetarium. Een werelderfgoedstatus geeft geen enkele bescherming – hij kan hoogstens worden afgenomen – maar zorgt wel voor (veel) meer bezoekers. Dat vraagt om intensiever onderhoud en mogelijk om een nieuwe klimaatregelingsinstallatie. Om te voorkomen dat daarbij nog meer sporen van Eisinga worden uitgewist, is uiterste voorzichtigheid gewenst; er moet een afweging worden gemaakt tussen het belang van de bezoeker en dat van het gebouw.

Eisinga kraste zijn naam niet in het werktuig, maar het ademt zijn geest: de innovatieve excentrische tand-

raderen, de op zijn vaders draaibank vervaardigde assen en schijven en de duizenden handgesmede spijkers. Maar om het werktuig 240 jaar lang gaande te houden zijn aanpassingen nodig geweest, waardoor het steeds minder authentiek is geworden. Kan dat eeuwig zo doorgaan of komt er een dag waarop de slinger wordt stilgezet? De vergelijking met de baanbrekende uurwerken van John Harrison (1693-1776) dringt zich op. Hij maakte het probleem van de lengtegraadbepaling op zee tot zijn levenswerk. Hij ontwikkelde meerdere uurwerken die ondanks ruwe zeeën en sterke temperatuurschommelingen de tijd accuraat weergaven. Alle vier ‘mariene chronometers’ zijn tentoongesteld in het Koninklijk Observatorium in Greenwich. De eerste drie worden gaande gehouden, maar het vierde en kleinste uurwerk, H-4, is daarvoor te kwetsbaar. Het staat stil om het voor het nageslacht te bewaren.⁶³

NOTEN

- 1 ‘Binnenland’, *Het Vaderland*, 30 december 1881.
- 2 A. Dijkstra, *De hemelbouwer. Een biografie van Eise Eisinga*, Gorredijk 2021, 55-83. Na de voltooiing bracht Eisinga nog enkele wijzigingen aan: hij hing twee vergulde bollen (de zon en de aarde) aan het plafond, verplaatste twee wijzers van de pilasters boven de bedstede naar het plafond en paste de omlooptijden van een aantal planeten aan. Ik bedank Dijkstra voor het lezen van het manuscript van dit artikel en de archivariissen Jan Metzlar en Femke Houweling-Wijnia voor hun hulp bij mijn onderzoek in het Gemeentearchief Waadhoeke (GAW) in Franeker.
- 3 E. Eisinga, ‘Beschrijving van het Planetarium’, in: E. Havinga, W.E. van Wijk en J.F.M.G. d’Aumerie, *Planetariumboek Eise Eisinga*, Arnhem 1928, 252-253. De originele, in tweevoud opgemaakte beschrijving is in bezit van het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium en bevindt zich in het GAW.
- 4 Havinga, Van Wijk en d’Aumerie 1928 (noot 3).
- 5 E. Havinga, ‘Het Leven en de Werken van Eise Eisinga’, in: Havinga, Van Wijk en d’Aumerie 1928 (noot 3), 67-71; H. Terpstra, *Friesche sterrekunst. Geschiedenis van de Friese sterrenkunde en aanverwante wetenschappen door de eeuwen heen*, Franeker 1981, 245-249.
- 6 Er wordt alleen een alinea aan het Planetarium gewijd in P.C.J.A. Boeles, ‘De Franeker Monumenten’, *Bulletin KNOB* tweede serie, 5 (1912), 107; C. Boschma, ‘Musea en oudheidkamers in Friesland. Geschiedenis en actualiteit’, *Bulletin KNOB* 69 (1970) 2, 90.
- 7 A. Dijkstra, *Het Planetarium en Eise Eisinga*, ongepubliceerd rapport 2019; S. Gessner, *Eisinga’s planetarium. An outstanding astronomical mechanism of the 18th c.*, ongepubliceerd rapport 2020; B.P. Tuin, *Geschiedenis van het pand Eise Eisingastraat 3 te Franeker*, ongepubliceerd rapport 2020; F.J. van der Waard, *Franeker, Eise Eisingastraat 3. Bouwhistorische verkenning en waardestelling*, ongepubliceerd rapport 2020. Deze rapporten zijn te raadplegen in het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium. Het rapport van kleurhistorisch onderzoeker Hinke Sigmond over het schilderwerk van de planetariumkamer was nog niet beschikbaar tijdens het schrijven van dit artikel.
- 8 *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, 31 juli 2021, p. 31, gepubliceerd op whc.unesco.org/en/guidelines/ (geraadpleegd 3 januari 2022). Voor het thema authenticiteit, met verdere literatuurverwijzingen, zie *Bulletin KNOB* 119 (2020) nr. 4.
- 9 Nationaal Archief (NA), toegang 2.04.13, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Kunsten en Wetenschappen 1875-1918, inv.nr. 2301, ‘Stukken betreffende het toezicht op het onderhoud van het Planetarium van Eyse Eysinga in Franeker door de gemeente aldaar, 1882-1918’.
- 10 E. Havinga, ‘Lijst van voorwerpen en geschriften van en over Eise Eisinga, in chronologische volgorde’, in: Havinga, Van Wijk en d’Aumerie 1928 (noot 3), 204-206. De originele koopakte ligt in Tresoar, toegang 26, Notarieel archief, inv.nr. 76039, Jan Karel Kutsch’ minuutakten 1826, aktenr. 258. Volgens o.a. Dijkstra 2021 (noot 2), 173 is het Koninklijk Besluit van 28 december 1825, maar in werkelijkheid is het van 20 december 1825.
- 11 W. Eekhoff, ‘Het leven van Eise Eisinga en beknopte geschiedenis van zijn Planetarium’, in: J.H. van Swinden, *Beschrijving van het Rijks-Planetarium te Franeker, van 1778 tot 1780 [sic] uitgedacht en vervaardigd door Eise Eisinga*, Schoonhoven 1851, 43. Het is geen toeval dat de werkzaamheden precies om de tien jaar plaatsvonden, want in Eisinga 1928 (noot 3), 254, staat ‘dat het Werktuig alle 10 Jaar wel eens uit malkaar genomen mag worden, om Afgestoft schoon gemaakt en gesmeerd te worden’.
- 12 Kamerstuk 1844-1845, nr. XXI.18, p. 705. De kosten voor het onderhoud van het Planetarium werden na de opheffing van het Athenaeum overgebracht van afdeling IV (Onderwijs) naar afdeling V (Kunsten en Wetenschappen) van hoofdstuk V (Binnenlandse Zaken).
- 13 Handelingen Tweede Kamer 1851-1852, 15e vergadering, 24 oktober 1851, p. 105. Voor het overheidsbeleid ten aanzien van de kunsten tot 1873, zie M. Beek e.a., ‘Voorwoord’, in: Victor de Stuers, *Holland op zijn smalst*, Bussum 1975, 20-25. Door veel historisch onderzoek is vastgesteld dat Willem I een financiële chaos achterliet die grote bezuinigingen noodzakelijk maakte. De resultaten zijn recent samengevat in A. van der Woud, *De Nederlanden. Het lege land, 1800-1850*, Amsterdam 2022, 484-488.
- 14 Kamerstuk 1858-1859, nr. XCVII.3, p. 1012.
- 15 (*Staatsblad no. 46.*) *Wet van den 3den Junij 1859, tot afstand van het planetarium van J. Eysinga, te Franeker.*
- 16 Tuin 2020 (noot 7), 28, 62. Volgens Terpstra 1981 (noot 5), 245 zat het telegraafkantoor van 1860 tot 1874 in de opkamer, maar volgens Tuin valt uit de archiefstukken niet op te maken of het kantoor in de gang of in de opkamer van het voorhuis zat en verhuisde het kantoor in 1870 of 1874 naar een nieuw gebouw aan de Groenmarkt 12.
- 17 ‘Binnenland’ 1881 (noot 1).
- 18 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief T. aan referendaris der afdeling Kunsten & Wetenschappen [V.E.L. de Stuers], 14 januari 1882. Dit was het antwoord op een onder het krantenknipsel gekrabbelde vraag van De Stuers: ‘De heer [C.] Telders gelieve op te zoeken wat er is gecorrespondeerd met ‘s Konings Comm[issarij]s in Friesland over het beheer van het

- Planetarium. Circa 1876. de S.'
- 19 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief minister [W. Six] aan commissaris van de Koning [B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten], 4 februari 1882.
  - 20 Voor het begin van de monumentenzorg in Nederland, met verdere literatuurverwijzingen, zie W. Krul, 'Vooruitgang en verlies. Het moeizame begin van de Nederlandse monumentenzorg', *De Negentiende Eeuw*, themanummer *Verdwenen in de negentiende eeuw* 29 (2005) nr. 1, 3-21.
  - 21 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief commissaris van de Koning [B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten] aan minister [C. Pijnacker Hordijk], 27 februari 1882. A. van Hooff was op dat moment waarnemend hoofdingenieur.
  - 22 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief minister [C. Pijnacker Hordijk] aan rijksbouwkundige, 15 maart 1882. Voor Van Lokhorst, met verdere literatuurverwijzingen, zie P.T.E.E. Rosenberg, 'Van Lokhorst, bloemetje van den kouden grond', in: C. van der Peet en G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, 235-265.
  - 23 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief minister [J. Heemskerk Azn.] aan rijksbouwkundige, 26 juli 1884; brief rijksbouwkundige aan minister, 1 oktober 1884.
  - 24 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief minister [W. Six] aan commissaris van de Koning [B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten], 4 februari 1882. Het schrijven in de kantlijn is van de minister, want het is met dezelfde paraaf ondertekend als de brief. Er is overigens nog een reden waarom het werktuig niet zomaar kan worden verplaatst: het is ontworpen voor de breedtegraad van Franeker. (Het werktuig geeft ook de lokale tijd, de tijd van de lengtegraad van Franeker, aan, maar die kan worden aangepast.)
  - 25 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [J.P.R. Tak van Poortvliet], 12 december 1891; 9 januari 1893; 28 december 1893. Er is veel geschreven over (de complexiteit van) het werktuig, maar de volgende publicaties blijven maatgevend: Terpstra 1981 (noot 5), 251-283; H. Noordmans, *Het Eise Eisinga Planetarium binnenste buiten. Beschrijving van het planetarium van Eise Eisinga aan de hand van tekeningen en afbeeldingen*, Franeker 1995; E. Eisinga, (bewerkt en voorzien van tekeningen en toelichtingen door) H. Noordmans, *Volledige beschrijving van het Planetarium te Franeker en van de plannen voor de bouw van een tweede 'Hemisphaerium en Planetarium'*, Franeker 1997.
  - 26 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [J. Heemskerk Azn.], 7 januari 1887.
  - 27 GAW, toegang Archief van het stadsbestuur of sedert 1851 gemeentebestuur van Franeker, inv.nr. 4091, Rekeningen van ontvangsten en uitgaven van Franeker 1883-1888, verzamelstaat van bevelschriften 1887, hst. V, art. 148, bevelschr. 629; inv.nr. 4230, Kwitanties en verdere bijlagen van de rekeningen 1887, bevelschrif van betaling bij rekening 629. Van Lokhorst schreef dat het werk in 1886 was gebeurd, maar Van der Meulen werd dus uit de begroting voor 1887 betaald.
  - 28 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [J. Heemskerk Azn.], 1 oktober 1884; 2 maart 1886; 7 januari 1887; 23 december 1887.
  - 29 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [Æ. baron Mackay], 8 januari 1889.
  - 30 Vgl. C.P. Krabbe, 'Monumenten: architectonische overblijfselen', in: F. Grijzenhout (red.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, 168-171 over stijlkamers.
  - 31 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [J. Heemskerk Azn.], 2 maart 1886; 23 december 1887. Van Lokhorst doelde op de (nog altijd aanwezige) tegels in de linkerkast van de bedsteewand.
  - 32 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [J. Heemskerk Azn.], 7 januari 1887; 23 december 1887. In de marge van de laatste brief staat met potlood geschreven: 'Tegeltjes zijn [onleesbaar] echt friesch.' Tuin 2020 (noot 7), 31 vermoedde al dat de kamer werd gereconstrueerd op basis van onder andere de gravure van Sannes.
  - 33 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief minister [J. Heemskerk Azn.] aan commissaris van de Koning [B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten], 30 december 1887.
  - 34 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [J. Heemskerk Azn.], 3 februari 1888; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tek.nr. BT-005530, 'Schetsteekening van het Planetarium te Franeker'.
  - 35 A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect*, Zwolle/Zeist 1995, 155-160.
  - 36 Het debat tussen deze twee stromingen staat centraal in W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten. Een thema uit de architectuurgeschiedenis van Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland (1779-1953)*, 's-Gravenhage 1987.
  - 37 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [Æ. baron Mackay], 8 januari 1889.
  - 38 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [Æ. baron Mackay], 8 januari 1889. Van Lokhorst gebruikte de term restauratie, die in de negentiende eeuw min of meer een synoniem was voor reconstructie.
  - 39 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief burgemeester en wethouders van Franeker aan commissaris van de Koning [B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten], 4 februari 1889. Eind 1896 wilde de gemeenteraad 'met het oog op den slechten toestand der gemeentefinanciën' de zilveren globebeker aan een Amsterdamse handelaar verkopen voor 14.000 gulden ('Binnenland', *Het Vaderland* 19 december 1896). De verkoop werd kort na de jaarwisseling bij Koninklijk Besluit verboden: (*Staatsblad no. 43.*) *Besluit van den 4den Januari 1897, tot schorsing van het besluit van den gemeenteraad van Franeker van 16 December 1896, tot verkoop van den op het raadhuis aldaar berustenden globebeker van 1607*. De beker bevindt zich nu in de collectie van Museum Martena in Franeker.
  - 40 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [Æ. baron Mackay], 11 maart 1889.
  - 41 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [Æ. baron Mackay], 11 januari 1890.
  - 42 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [Æ. baron Mackay], 11 januari 1890.
  - 43 Tuin 2020 (noot 7), 31. Voor de aanbestedingsresultaten: 'Leeuwarden, 3 April', *Leeuwarder Courant*, 4 april 1890.
  - 44 GAW, toegang Stadsarchieven, inv.nr. 5003, *Voorwaarden van Aanbesteding van eenige onderhoudswerken aan de gemeente-gebouwen etc. te Franeker. Dienst 1890*, 11-13. Tuin 2020 (noot 7), 31n96 wijst erop dat de bijbehorende detailtekeningen ontbreken.
  - 45 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief commissaris van de Koning [B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten] aan minister [A.F. de Savornin Lohman], 14 januari 1891.
  - 46 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [A.F. de Savornin Lohman], 19 december 1890; aan minister [J.P.R. Tak van Poortvliet], 12 december 1891.
  - 47 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [S. van Houten], 17 december 1895; 24 december 1896. De rijksbouwkundige had op 13 december 1894 aan de minister geschreven dat de planetariumkamer was verrijkt met 'een klein stilstaand planetarium afkomstig van en vervaardigd door Eise Eisinga'. Hij bedoelde het door Eisinga ontworpen, maar door Willem Jans Jansen vervaardigde demonstratieplanetarium. Het staat niet op de oudste foto, wat zou kunnen betekenen dat deze vóór 1895 is gemaakt.
  - 48 Vriendelijke mededeling W. Annema, 25 januari 2021.
  - 49 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief J. Fogteloo en J. Eisinga aan minister [J.P.R. Tak van Poortvliet], 28 januari 1893. Volgens Tuin 2020 (noot 7), 27 betaalde iedere bezoeker ongeveer 25 cent. Dat zou betekenen dat er circa 600 bezoekers per jaar kwamen, dus iedere dag een à twee.
  - 50 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief burgemeester en wethouders van Franeker aan rijksbouwkundige, 23 april 1900; brief rijksbouwkundige aan minister [A. Kuyper], 23 december 1901.
  - 51 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [H. Goeman

- Borgesius], 23 december 1897.
- 52 Gessner 2020 (noot 7), 42. Het gaat om rad 68 en 81. Hemmes is in Terpstra 1981 (noot 5), 265 al als een van de uurwerkmakers van het Planetarium geïdentificeerd.
- 53 GAW, toegang Archief van het stadsbestuur of sedert 1851 gemeentebestuur van Franeker, inv.nr. 4263, Kwitanties en verdere bijlagen van de rekeningen 1898, bevelschrift van betaling bij rekening 581.
- 54 GAW, toegang Archief van het Stadsbestuur of sedert 1851 Gemeentebestuur van Franeker, inv.nr. 3355, gemeenteraadsnotulen 1909-1918, vergadering 9 december 1909; 10 februari 1910. Volgens Terpstra 1981 (noot 5), 245 kreeg Hiltje na het overlijden van Jacob Fogteloo in 1910 toestemming om in het Planetarium te blijven wonen, maar hij overleed pas in 1916: Tresoar, toegang 30-12, Burgerlijke stand Franeker, inv.nr. 3045, overlijdensregister 1916, aktenr. 136.
- 55 Rosenberg 1995 (noot 22), 240. De rijksbouwkundige heette officieel J.A.W. Vrijman, maar presenteerde zich als J.A. Vrijman.
- 56 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [Th. Heemskerk], 31 december 1910.
- 57 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [P.W.A. Cort van der Linden], 16 januari 1918.
- 58 Tuin 2020 (noot 7), 33. Er zijn geen stukken over het Planetarium in NA, toegang 2.14.45, Archief van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, afdeling Kunsten en Wetenschappen, 1918-1940, inv.nr. 287 Stukken betreffende bemiddeling bij verkrijging, beheer, afstoting en subsidiëring van niet-rijksmonumenten, Franeker 1921-1939.
- 59 Terpstra 1981 (noot 5), 247.
- 60 Van der Waard 2020 (noot 7), 75.
- 61 Terpstra 1981 (noot 5), 247. De kruiskozijnen uit 1890 zijn teruggeplaatst.
- 62 H. Noordmans (samenst.), *Restauratie van het raderwerk van het Eise Eisinga Planetarium te Franeker. Restauratierapport, maart-oktober 1997*, ongepubliceerd rapport 1997, II, 1, 16-17. De gasblusinstallatie wordt niet in dit rapport genoemd, maar wel in *Eise Eisinga Planetarium. Jaarverslag 1997*, 5-6.
- 63 D. Sobel, *Longitude. The True Story of a Lone Genius Who Solved the Greatest Scientific Problem of His Time*, Londen 1996, 108. Eisinga wordt met Harrison vergeleken in J.H. van Swinden, *Beschrijving van een konst-stuk, verbeeldende een volleedig beweeglyk hemels-gestel, uitgedagt en vervaardigd door Eise Eisinga*, Franeker 1780, IV-V.

DR. ING. S.J.J. VREELING studeerde bouwkunde aan de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden en architectuur en stedenbouwgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Na zijn promotie aan diezelfde universiteit

was hij een jaar conservator van het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium in Franeker.
s.j.j.vreeling@rug.nl

EISE EISINGA WAS HERE THE DECREASE IN AUTHENTICITY OF THE PLANETARIUM IN FRANEKER AROUND 1900

SIEGER VREELING

Between 1774 and 1781, Eise Eisinga built an orrery in his house in Franeker. This instrument was and is commonly referred to as a planetarium, although it also gives information about the sun, the moon and the main constellations. I use the term 'instrument' for the machinery above the 'planetarium room' and the box-bed together with the dials on the ceiling and the wall containing the box-bed (*bedsteeward*). I use the term 'Planetarium' for the institution, that is the building with everything in it. The machinery, the ceiling, and the *bedsteeward* have been nominated for UNESCO world heritage status this year.

The aim of this article is to discuss the authenticity of the Planetarium: which parts are authentic – that is, from the time of Eisinga – which have been altered, and how were any alterations supervised? The article concentrates on the period around 1900, when the conservation of monuments had just been institutionalized, but the general principle of preferring 'preservation over alteration' had not yet been widely accepted. The primary sources are the annual reports on the state of maintenance by government architect Jacobus van Lokhorst.

Eisinga had sold the Planetarium to the national government in 1826. In order to save money, the government gave it to the municipality of Franeker in 1859. When it was suspected that the municipality was not meeting the first condition of the agreement – to main-

tain the instrument at all times – Van Lokhorst was tasked with the supervision of the Planetarium by the Minister of the Interior in 1882.

We know that the instrument was repaired a couple of times, but the exact nature of the alterations is unknown, because Van Lokhorst barely mentions them in his reports. He had to leave the supervision of the instrument to the caretaker and a clockmaker, because he was out of his depth. The only parts of the 'planetarium room' that remained authentic around 1900 are the ceiling and the *bedsteeward*. After the instrument had come to a standstill several times, a stove had to be installed to decrease the humidity in the room. That is why in 1890 the windows were replaced to make room for a chimney. The rest of the room was turned into a period room on the advice of Van Lokhorst and with permission of the Minister of the Interior: the walls were whitewashed and, a year later, the floor was tiled. The tile wainscoting dates from 1895.

The conclusion is that the authenticity of the Planetarium decreased around 1900. This should not affect the UNESCO nomination. Repairs to the machinery were only to be expected, and the ceiling and the *bedsteeward* appear to be authentic. However, a world heritage site attracts more visitors, all of whom have to be facilitated. How will this affect the authenticity of the Planetarium in the future?

IR. JOHANNA ELEANOR FERGUSON

INTERNATIONALE
VROUW IN
DE BOUW EN
DE THEOSOFIE

MARIEKE KUIPERS

Een vraag vanuit Zuid-Afrika leidde tot de ontdekking van ir. J.E. Ferguson (1900-1982) en haar bijzondere loopbaan (afb. 1).¹ Zij was een van de eerste professionele architectes in Nederland, maar haar werk is vrijwel onbekend. Samen met haar derde echtgenoot had zij een eigen bureau in achtereenvolgens Johannesburg en Salisbury (nu Harare) (afb. 2). In 1961 verhuisden beiden naar Camberley (Surrey) om daar definitief in een theosofische gemeenschap te gaan wonen.

Wie was deze Ferguson, wat heeft zij zoal gebouwd en waardoor werden haar denken en doen beïnvloed? Bij wijze van kennismaking biedt deze bijdrage een globale schets van leven en werk van een daadwerkelijk internationale vrouw in de bouw.²

FAMILIEACHTERGROND

Johanna Eleanor Ferguson werd geboren op 22 mei 1900 in Shanghai, als oudste van een Nederlands gezin. Haar vader Thomas Tapleij Helenus Ferguson was daar, hoewel aan de universiteit van Berkeley opgeleid als civiel ingenieur, werkzaam als commissaris van de Chinese maritieme douane (afb. 3).³ Deze functie had hij mede te danken aan zijn vader, de Antilliaanse jurist Jan Helenus Ferguson, die van 1872 tot 1895 consul-generaal en minister-resident in China was en zo zijn zoon de kans gaf ter plaatse de Chinese taal te leren.⁴ Haar moeder, officiersdochter Willemine (Mien) Pierrette Boerrigter, was in 1898 in Nijmegen 'met de handschoen' getrouwd met Thomas en naar Shanghai gekomen.⁵

Na Johanna Eleanor volgden nog drie kinderen, maar in de zomer van 1912 gingen de ouders uit elkaar. Moeder Mien reisde met de vier kinderen per trein, deels over de trans-Siberische spoorlijn, naar Nederland en vestigde zich in Den Haag.⁶ Van huis uit had Joop, zoals zij toen genoemd werd, dus een brede internationale

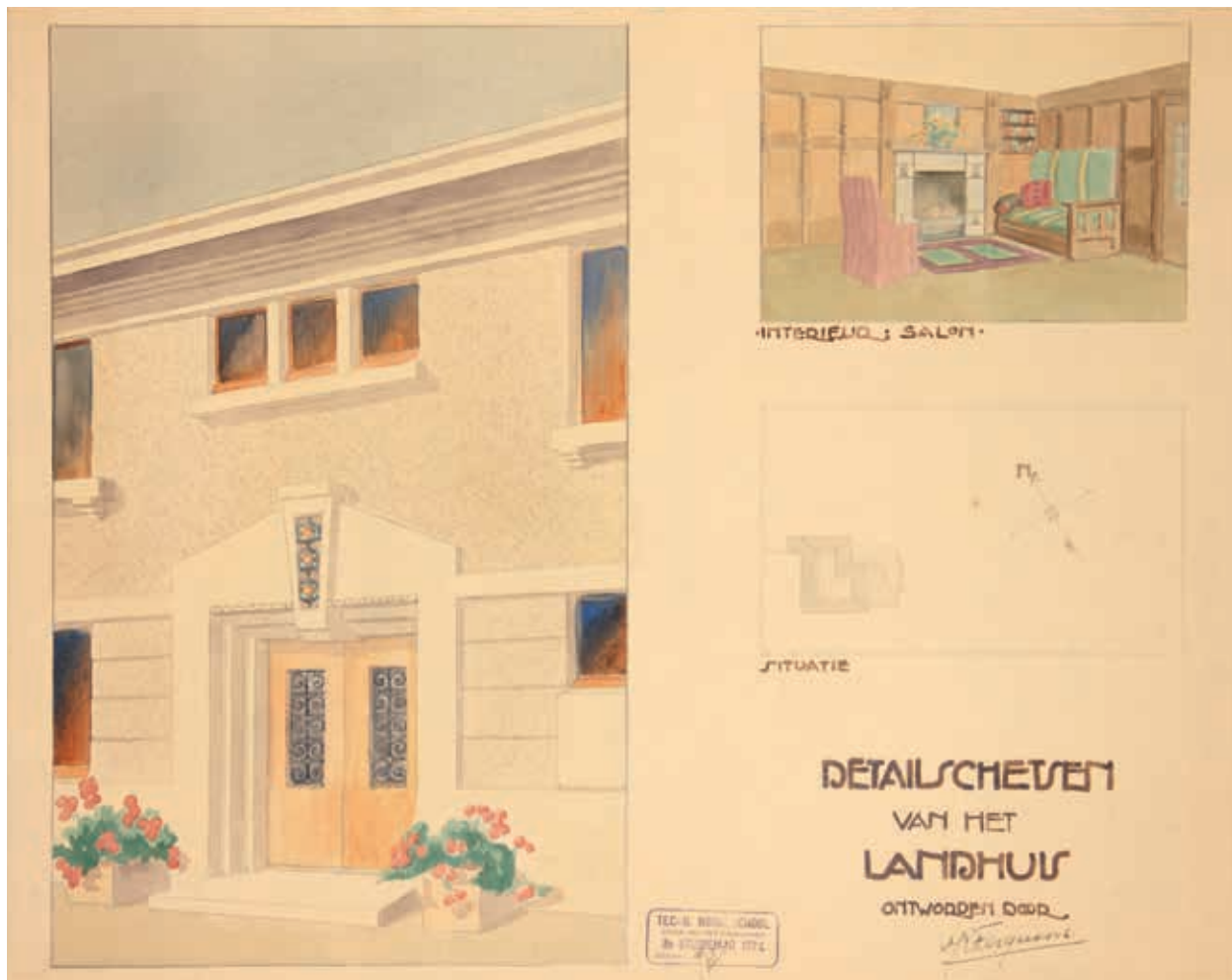

2. De architecten Johanna Eleanor Ferguson en Stakesby Stakesby-Lewis staand voor de door hen tot Loge van de Theosophical Society verbouwde villa te Johannesburg (*The Link*, 1952)

1. Portret van ir. Johanna Eleanor (Stakesby-Lewis-)Ferguson, gemaakt omstreeks 1945 in Johannesburg (particuliere collectie)

3. Gezicht op de drukbevaren Suzhou rivier in Shanghai, ca. 1910 (Library of Congress, Carpenter Collection, Washington)

4. J.E. Ferguson, detailschetsen van gevel, interieur en situatie van een landhuis, gemaakt tijdens de bouwkunde-opleiding aan de TH Delft, 1922 (particuliere collectie, foto Nicholas Clarke)

oriëntatie meegekregen, zij het gestoeld op koloniale verhoudingen. Ook had zij op afstand kennisgemaakt met het civieltechnische werk dat haar vader in China naast zijn bestuurlijke taken verrichtte, zoals eenvoudige kartering en het geschikt maken van rivieren voor grotere scheepvaart door middel van twee eigen uitvindingen: de pedograaf en de zogenaamde egwals.⁷

Binnen de vaak in het buitenland werkzame Nederlandse tak van de familie Ferguson was het gebruikelijk om de kinderen naar Nederland te sturen voor een goede schoolopleiding.⁸ Joop kon vanuit haar moederlijk huis naar de gemeentelijke hbs met gemengde klassen, in lijn met de vooropleiding van haar vader.⁹ Voor een meisje was dat indertijd, hoewel niet uitzonderlijk, een vooruitstrevende keuze.

Na haar eindexamen (1918) ging Ferguson, begiftigd met tekentalent en een brede interesse, bouwkunde studeren aan de Technische Hogeschool (TH) in Delft – als eerste vrouw in de familie. Veel voorbeelden van vrouwelijke architecten had zij toen niet, al was Grada Wolffensperger een jaar eerder als eerste ‘bouwmeesteres’ van Nederland in Delft afgestudeerd.¹⁰ Margaret Kropholler was de enige die toen als architecte werkte,

maar zij had slechts gedeeltelijk een opleiding in binnenhuiskunst gevolgd en schoolde zich vooral in de praktijk van Staal & Kropholler, het bureau van haar broer Alexander, in Amsterdam.¹¹

OPLEIDING IN DELFT

Destijds was de TH, in 1905 opgericht als opvolger van de Polytechnische School, de enige instelling in Nederland die op het hoogste niveau onderwijs aanbood voor bouwkundig ingenieur of architect. Het vakkenpakket van de vijfjarige bouwkunde-opleiding omvatte veel disciplines, waaronder mechanica, constructieleer en materialenkennis, vakken die deels samen met studenten van andere afdelingen werden gevolgd.¹²

Daarnaast waren er veel praktische oefeningen in tekenen en boetseren om de kunstzin en ontwerpvaardigheden te ontwikkelen. Tekenen naar objecten, gipsmodellen, maquettes of bestaande gebouwen (bezoekt en gemeten tijdens excursies) gold als een vitaal onderdeel van de artistieke vorming van de architecten. Hiertoe was een bijzondere collectie van kunstnijverheid en bouwelementen samengesteld door hoogleraar decoratieve kunst Karel Sluyterman en zijn

5. J.E. Ferguson, detailschetsen van ingangspartij (met rijkswapen) en doorsnede van een postgebouw, gemaakt tijdens de bouwkunde-opleiding aan de TH Delft, 1922 (particuliere collectie, foto Nicholas Clarke)

voorgangers.¹³ De meeste ontwerp oefeningen waren gericht op eigentijdse (fictieve) opgaven, variërend van villa tot fabriek, kunstclub of stenen bank in een stadspark. En anders dan bij de Beaux-Arts-opleiding was er ruimte om een eigentijds stilistisch idioom te ontwikkelen, zonder historische stijlmotieven. De fraaie studietekeningen en vrije schetsen van Joop Ferguson tonen, naast een grote verscheidenheid aan onderwerpen en vormtaal, ook veel aandacht voor detail, kleur, materiaalgebruik en constructie (afb. 4, 5 en 6).¹⁴

Aanvankelijk reisde Ferguson vanuit Scheveningen op en neer naar Delft, waar zij lid werd van de Delftsche Vereniging van Vrouwelijke Studenten. Beb Zeeman, Ko Mulder en Riné Boerée behoorden tot haar medestudentes.¹⁵ Mulder herinnerde zich dat professor Henri Evers niet eens de moeite nam om alle meisjesnamen te leren en op een dag voor het gemak alle vijf aanwezige damesstudenten maar aansprak als 'juffrouw Ferguson' – dus naar Joop.¹⁶

In juli 1920 behaalde Ferguson haar propedeuse, tegelijk met Jo van den Broek en nog drie anderen.¹⁷ In haar derde studiejaar werd zij archivaressen van het civiel- en bouwkundig studentengezelschap Practi-

sche Studie (ps).¹⁸ Dit gezelschap organiseerde lezingen, excursies en tweejaarlijkse tentoonstellingen van studentenwerk. De expositie van 1924 was extra groot in verband met het dertigjarig bestaan van PS en zoals blijkt uit een recensie van Jan Wils was hier onder meer een landhuisontwerp van Ferguson te zien.¹⁹ Een andere recensent prees de 'Inzendingen van J. van der Linden, Ferguson, Berghoef, Zwiers en Koops, alle een eigen genre, eigen architectonische opvattingen en een eigen manier van teekenen vertoonend'.²⁰ De ontwerpen werden daarna zelfs geëxposeerd in de Gewelfzaal aan het Binnenhof, destijds dienend als tentoonstellingsruimte voor de Haagse Kunstkring.²¹

In februari 1925 slaagde Ferguson voor het kandidaatsexamen bouwkundig ingenieur.²² Een maand later publiceerde zij in het maandblad *De Vrouw en haar Huis* een artikel over drie 'practische tafeltjes' van hout om eventueel zelf te maken, compleet met foto's, een werktekening en adviezen over kleurgebruik en afwerking (afb. 7).²³ De ornamentloze voorbeelden waren door haarzelf ontworpen en uitgevoerd. Over een zeszijdig tafeltje met bergruimte schreef zij, heel typerend voor haar combinatie van praktisch inzicht en

6. J.E. Ferguson,
reisschets van
Berchtesgaden
met vergezicht op
het Watzmann-
bergmassief,
augustus 1923
(particuliere collectie)

gevoel voor esthetiek: 'Het blad maakte ik van linden-hout uit een oude teekenplank, die zich bijzonder goed voor dat doel leent. Het geeft een mooi glad glanzend oppervlak. Men moet er geen zware dingen in opbergen. Ik gebruikte het voor overtollige hoeden die licht zijn en anders véél ruimte innemen. In een slaapkamer zou men het voor de vuile wasch kunnen gebruiken...'²⁴

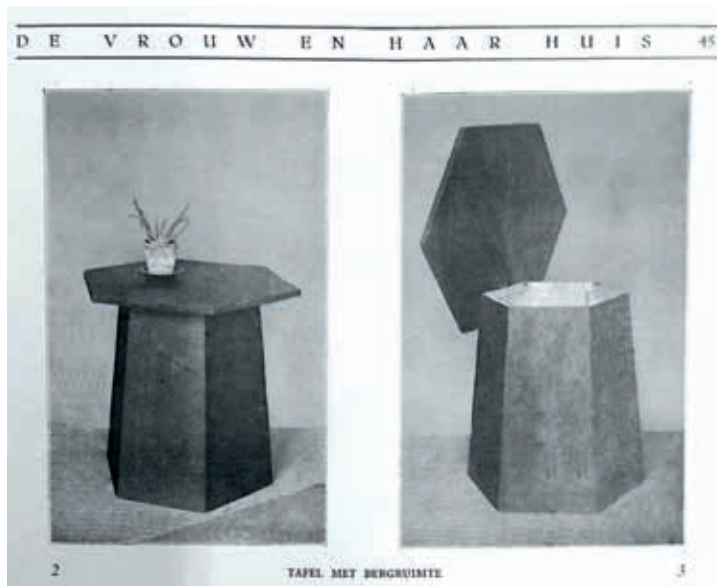
Dit multifunctionele meubel stond in haar Delftse studentenkamer, maar niet voor lang. Op 15 april 1925 trouwde Ferguson met haar oud-klasgenoot Ewoud van Everdingen, die kort tevoren als scheikundig ingenieur in dienst was getreden bij de Hollandse Kunstzijde Industrie (HKI) in Breda, waar ze zich zouden vestigen.²⁵ Hierop vooruitlopend ontwierp zij voor hen een 'landhuisje' in het toenmalige Oranjepark tegenover het Mastbos, formeel in opdracht van haar vader.²⁶ Met deze praktische ervaring studeerde Joop van Everdingen-Ferguson, inmiddels verhuisd naar Breda, begin juli 1926 af als bouwkundig ingenieur.²⁷

WERK IN NEDERLAND

Fergusons eerste eigen woonhuis heeft tegenwoordig als adres Burgemeester de Manlaan 12 in Breda. Tijdens de bouw lag het nog op het grondgebied van de gemeente Princenhage, die met de aanleg van een villapark in het Montensbos van Staatsbosbeheer tevergeefs de annexatieplannen van Breda hoopte te keren. Bij de veiling van de eerste tien percelen in juli 1922 had Thomas Ferguson de twee middelste kavels aangekocht om op elk een kleine villa te laten bouwen. De villa op nummer 11 was voor hemzelf en werd in 1924 opgeleverd. Omdat riet in de nabijheid van het Mastbos niet was toegestaan werd het opvallend hoge dak gedekt met geglazuurde pannen.²⁸

In groot contrast hiermee verrees een jaar later het moderne landhuisje van zijn oudste dochter. Hoewel de bouwaanvraag mede op naam stond van studiegenoot F.C. Rientsma (met gezamenlijk bureau op zijn woonadres), wijst het handschrift van zowel tekening als tekst onmiskenbaar op Ferguson als hoofdontwerper.²⁹ Als enige in de reeks had het vrijstaande woonhuis een plat dak, en verder een ronde erkerpartij met balkon bij de slaapkamer op de verdieping aan de oostzijde (afb. 8). De entree in het midden werd geaccentueerd door een luifel en twee verticale vensterstroken met decoratieve glas-in-loodvensters voor de traphal. Op de luifel stond de naam Sunnyside, die blijkens een oude foto eerder aan nummer 11 was gegeven.³⁰ En zonnig leek het gezinsleven zich hier te ontwikkelen met de geboorte van dochter Eleanore (1927) en zoon Maarten Ewoud (1931).³¹

De opzet van een breed huis met centrale ingangspartij en halfronde erker met bovenbalkon paste Van Everdingen-Ferguson ook toe in latere ontwerpen. In Wageningen bouwde zij in 1927 villa De Huif voor haar

7. J.E. Ferguson, zeszijdig tafeltje met bergruimte, gepubliceerd als voorbeeld om zelf te maken, maart 1925 (*De Vrouw en haar Huis*)

8. J.E. van Everdingen-Ferguson, eerste eigen woonhuis Sunnyside in Princenhage (Breda), ontworpen in 1925. Deel van een foto uit ca. 1930 (Stedelijk Museum Breda)

9. J.E. van Everdingen-Ferguson, villa De Huif in Wageningen, in 1927 gebouwd voor haar moeder, broers en zuster (foto Marieke Kuipers, 2018)

moeder, broers en zuster (afb. 9).³² Deze was prachtig gesitueerd op een hoogte, uitzierend over de toen nog vrijwel onbebouwde, lager gelegen eng. De naam verwijst naar de opvallende parabolvormige dwarskap die met riet gedekt is. Hier was rietbedekking wel toegestaan, evenals de toepassing van gepotdekselde delen in de topgevels en bij de afscherming van het vierzijdige balkon boven de zij-erker.³³ In en naast de halfronde entree deur was glas in lood aangebracht, maar anders dan in Breda in strakke geometrische patronen.

In 1928 ontwierp Van Everdingen-Ferguson voor haar vader een landhuis aan de Tolhuislaan 12 in Bosch en Duin, wederom met de naam Sunnyside. In vorm vertoont dit grote overeenkomst met haar eigen huis bij het Mastbos: twee volwaardige bouwlagen onder een plat dak met een brede voorgevel, halfronde erker en balkon aan de oostzijde (afb. 10).³⁴ Ook de ingang met gedeelde voordeur, luifel en verticale vensterstroken wordt in licht gewijzigde vorm herhaald. De glas-in-loodvensters hebben vrijwel dezelfde geometrische patronen als bij De Huif, waarschijnlijk net als een deel van de vaste meubilering en betimmering alle naar ontwerp van de architecte. Zij streefde steeds naar een harmonische eenheid van binnen- en buiten-

ruimte, rekening houdend met situering, zon-inval en wensen van de opdrachtgevers.

Beide villa's werden uitvoerig gepubliceerd in maandblad *Klei*. Daarbij werd opgemerkt dat de 'eenvoudige gebouwen (...) met studie en liefde behandeld zijn' en dat het grotendeels inbouwen van meubilair 'de beste wijze [was] om een harmonisch interieur te verkrijgen'.³⁵ Ondanks deze gunstige bespreking bleven als gevolg van de economische crisis verdere opdrachten uit. Voor gehuwde vrouwen was de positie op de arbeidsmarkt extra ongunstig omdat mannen als voorname kostwinner voorrang kregen. Om toch met het vak bezig te blijven, hield Van Everdingen-Ferguson incidenteel lezingen over 'moderne woningbouw en woninginrichting', zoals voor de Bredase afdeling van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen. Ook was zij lid van een examencommissie voor bouwkundig opzichter BNA.³⁶

Van geheel andere aard waren haar activiteiten op geestelijk vlak, in het bijzonder haar belangstelling voor de theosofie, die hierna zal worden besproken. Deze betrokkenheid had grote gevolgen voor haar persoonlijk leven. Zo nam zij in november 1932 het drastische besluit om, met de kleine Maarten, naar het Gooi te verhuizen.³⁷ Waarschijnlijk was zij aangetrok-

ken door de daar actieve kring van theosofen, die in 1924 samen met andere spirituele groeperingen onder leiding van de vrij-katholieke bisschop James Wedgwood het internationaal theosofisch centrum St Michaël hadden gesticht op landgoed De Duinen van Mary van Eeghen-Boissevain op de grens van Naarden en Huizen.³⁸

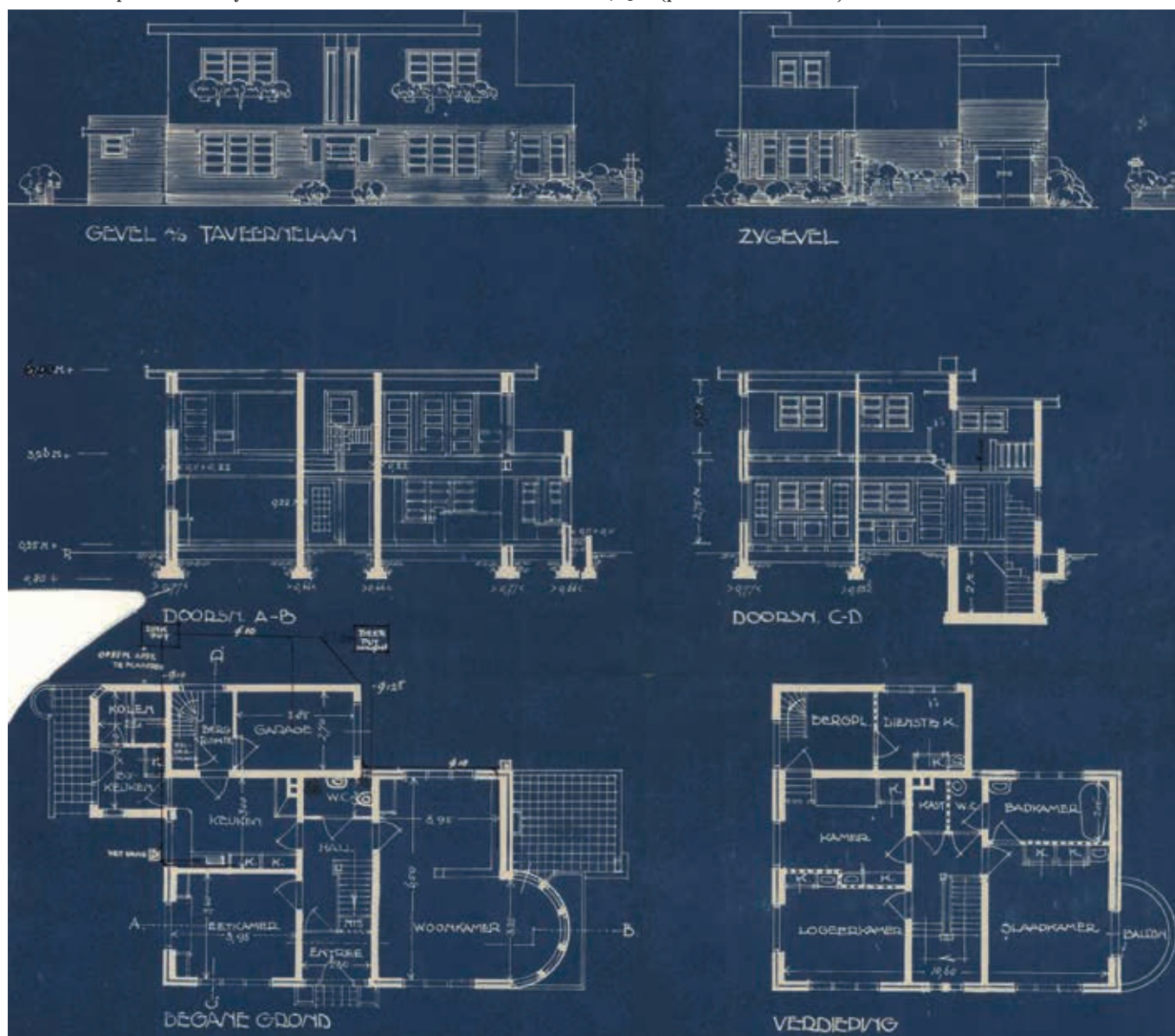
In 1933 informeerde Ferguson, inmiddels gescheiden en 'zonder beroep', naar beschikbare bouwgrond bij de aan het landgoed grenzende Meentweg en later diende zij een ontwerp in voor een 'landhuisje', maar dit werd afgekeurd door de Gooise Schoonheidscommissie.³⁹ Zij woonde toen aan de Naarderstraat 182 in Huizen, deels samen met enkele geestverwante vrij-katholieken.⁴⁰ Onder hen was de veel jongere Paul Boswinkel, oud-leerling van het Theosofisch Lyceum in Naerdinlant en van de KMA in Breda.⁴¹ Met hem

hertrouwde zij in juni 1934 en verhuisde ze naar het Vasanta-house, dat als tijdelijk pension voor theosofen voor het centrum St Michaël was gebouwd.⁴²

De enige nieuwe ontwerp opdracht die Boswinkel-Ferguson in die tijd kreeg kwam opnieuw van haar vader, die op een buurperceel in Bosch en Duin een verkleinde variant van zijn eerdere huis liet bouwen (afb. 11). Zijn jongste zoon, Eric, legde hiervoor de eerste steen en ook dit plat afgedekte huis met halfronde erker kreeg in november 1935 de naam Sunnyside.⁴³

Op zoek naar een heel andere zonzijde zette Boswinkel-Ferguson kort hierna aangespoord door echtgenoot Paul de radicale stap tot emigratie. Samen met Maarten en hun inmiddels geboren dochter Maike vertrokken zij in december 1935 naar Zuid-Afrika, waar goudstad Johannesburg goede vooruitzichten leek te bieden voor bouw en handel.⁴⁴

10. J.E. van Everdingen-Ferguson, deel van een blauwdruk met gevelaanzichten, doorsneden en plattegronden van de voor haar vader ontworpen villa Sunnyside aan de Tolhuislaan 12 in Bosch en Duin, 1928 (particuliere collectie)

11. J.E. Ferguson, de in 1935 voor haar vader ontworpen villa aan de Taveernelaan 24C in Bosch en Duin, kort na de oplevering. Rechts Eric Ferguson en zijn moeder Peggy Ferguson-Mennes (particuliere collectie)

PIONIEREN IN JOHANNESBURG

Voor Nederlandse architecten was de Unie van Zuid-Afrika, destijds onderdeel van de British Commonwealth met zelfbestuur, in de depressiejaren een aantrekkelijk land om te wonen en werken – ondanks de grote verschillen in politieke, klimatologische en sociaal-culturele omstandigheden.⁴⁵ Het klimaat was er droger dan in Nederlands-Indië en dankzij de mijnbouw en overzeese handel bloeide de economie, waarvan vooral de Europese inwoners profiteerden.

Johannesburg was *booming* en maakte zich op voor zowel het gouden jubileum van de stad als de eerste *Empire Exhibition* buiten Engeland.⁴⁶ De bedrijvige maar gesegregeerde stad transformeerde in koortsachtig tempo van een ongeordend mijnkamp tot een dynamische metropool à la Chicago, New York, Londen, Bombay of Shanghai.⁴⁷ Pritchard Street met zijn abrupte afwisseling van laag- en hoogbouw, eclectische en moderne architectuur is typerend voor deze snelle, door kapitaal gedreven transformatie (afb. 12).

- 12. Johannesburg, straatbeeld van Pritchard Street, een van de hoofdaders in het zich moderniserende zakendistrict, 1934 (Transnet Heritage Library Image Collection, Johannesburg)

Voor architecten was er volop werk, maar om een eigen bureau te kunnen beginnen waren sinds 1927 een Zuid-Afrikaans erkend architecten-diploma en registratie verplicht. Daarom ging Boswinkel-Ferguson eerst aan de slag als bouwkundig tekenaar en studeerde zij daarnaast aan de universiteit van Witwatersrand voor het Special Qualifying Exam, waarvoor zij met Engelse maten, gewoonten en terminologie moest werken.⁴⁸ Het was in veel opzichten pionieren, zeker voor een vrouwelijke architect met een gezin. Mede dankzij de goedkope zwarte hulpen in de huishouding waren er naar verhouding wel meer mogelijkheden voor werkende moeders dan in Nederland. Niettemin waren in Zuid-Afrika in 1934 hooguit drie of vier architectes geregistreerd als professionals, en drie jaar later was Ferguson de negende.⁴⁹

Intussen strandde het huwelijk en Paul Boswinkel keerde in oktober 1938 terug naar Nederland.⁵⁰ Ferguson bleef met beide kinderen in Johannesburg. Zij gebruikte voortaan haar tweede voornaam Eleanor, die voor de vele Engelssprekenden om haar heen gemakkelijker in het gehoor lag. Via het werk had zij de plaatselijke bouwkundige Stakesby Lewis (1906-1997) leren kennen, die al in 1927 als architect was geregistreerd

CUTHB.
CENTI
RETAIL SH.
AND
PHOENIX

STUTTFORD
CASH BAZAAR

TEA ROOM

en tot een wijdvertakte Zuid-Afrikaanse familie behoorde.⁵¹ In 1938 startten zij samen een bureau en op 3 december trouwden ze in het St Albans kerkje van de Liberal Catholic Church, dat toen ook bij de theosofen in gebruik was.⁵²

Ondanks haar gehuwde staat vermeldde Ferguson, opvallend genoeg, in de naam en op de ontwerpteekeningen van het bureau steeds haar eigen familienaam. Daarmee benadrukte ze dat ze een zelfstandig ontwerpende architecte was. Stakesby-Lewis volgde dan als tweede. Zij werkten in het pas opgeleverde Washington House van de modernistische architect en leeftijdgenoot Harry Le Roith (1906-1995), die zelf zijn bureau op de hoogste verdieping had en zich door het werk van Le Corbusier liet inspireren (afb. 13).⁵³ Het moderne karakter van het slanke, in beton opgetrokken kantoorgebouw zonder historische ornamenten sloot goed aan bij de zakelijke vormtaal die Ferguson zelf toepaste in haar bouwwerken en ook waardeerde in dat van anderen, zoals het nabij gesitueerde flatgebouw Normandie Court van Grinker & Skelly (1937-38).⁵⁴ Onder meer door de vele verhuizingen is een groot deel van het bureau-archief verloren gegaan.

13. Johannesburg, het modernistische kantoorgebouw Washington House naar ontwerp van Harry Leroith uit 1937-1938 in de metropolitane Commissioner Street; hier hadden de Stakesby-Lewis hun architectenbureau, januari 1947 (*South African Architectural Record*)

Hierdoor kan het volledige architectonische oeuvre van Ferguson helaas niet worden gereconstrueerd. Toch is aan de hand van andere bronnen een redelijk representatief beeld te schetsen. Tot het vroegste werk behoren in elk geval enkele cottages en villa's voor onder anderen H. Woolf, R. Mazero en J.J. Foley in buitenwijken als Yeoville, Bezuidenhout Valley en Westcliff.⁵⁵ De vrijstaande huizen van een of twee bouwlagen doen door de toepassing van lage tentdaken met groot overstek enigszins Wrightiaans aan. Ze waren opgetrokken in de lokale oranjekleurige baksteen, afgewisseld met witgepleisterde (beton)banden en veelal voorzien van een kleine loggia of 'stoep' voor een beschaduwde buitenruimte, zoals gebruikelijk in Zuid-Afrika. Qua vormgeving waren ze terughoudender en soberder dan de Nederlandse landhuisjes, wat deels samenhangt met de lokale bouwvoorschriften en de smaakvoorkeuren en budgetten van de opdrachtgevers. Onder hen waren vermoedelijk meerdere theosofen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog had Zuid-Afrika te maken met materiaalschaarste en restricties in de bouw.⁵⁶ Onder die beperkende omstandigheden bouwde het bureau vrijstaande huizen met beknopte plattegronden voor onder meer Z.S. Hess (Westcliff), Mrs. E. Cox en M. Kombel (beide in Orchards) en M. Smith (Parkview).⁵⁷ Ook ontwierp het een van de tien cottages die in 1943 nabij het gehucht Cottosloe werden gebouwd voor stafleden van het toenmalige Technikon Witwatersrand (voorloper van de huidige Universiteit van Johannesburg). Dit compacte huis voor A.J. Du Plessis ligt gedeeltelijk op een lichte verhoging tussen twee andere kavels in (afb. 14).⁵⁸ Net als bij de drie Sunnyside-huizen in Nederland is een lage erker gebouwd, hier met rondgaande glas-in-loodvensters boven rechtopstaande strekken en een doorgaande plint van donkergekleurde bakstenen.

Voor het eigen gezin kocht Eleanor Stakesby-Lewis aan Muldersdrift Road de villa Southern Cross in Cape Dutch Revival-stijl. Pal hiernaast, op de hoek met de Mimosa Street, ontwierp ze een bungalow voor haar oudste dochter, Noortje, die in 1947 naar Zuid-Afrika was gekomen.⁵⁹ Deze herinnert zich nu nog dat het architectenechtpaar goed kon samenwerken: 'zij was de ontwerper en hij was de bouwer'.⁶⁰

Behalve met vrijstaande woningen hield Ferguson zich bezig met de minder bedeelde in de – veelkleurige – samenleving. Zo ontwierp ze ook een sociale opvanglocatie, het symmetrisch opgezette Bienvenue Shelter (1944) in de wijk Bertram.⁶¹ Tegelijkertijd werkte het bureau aan nieuwe bedrijfsgebouwen in de snel veranderende voorsteden die deel werden van het stadscentrum, zoals een diamantslijperij (Rosenbaum in Hillbrow, 1943) en een banketbakkerij (Belen in Fordsburg, 1944).⁶² Dit waren grote kubische bouwvolumes in oranjekleurige baksteen op donkere plinten, onderbroken door horizontale stalen vensterstro-

14. J.E. Ferguson en S. Stakesby-Lewis, woonhuis A.J. Du Plessis in Cottesloe, Johannesburg, gebouwd in 1943. Du Plessis was een van de professoren van het Technikon (collectie Tsica Heritage Consultants, Johannesburg)

ken en geaccentueerd door dunne, licht uitstekende betonmlijstingen.

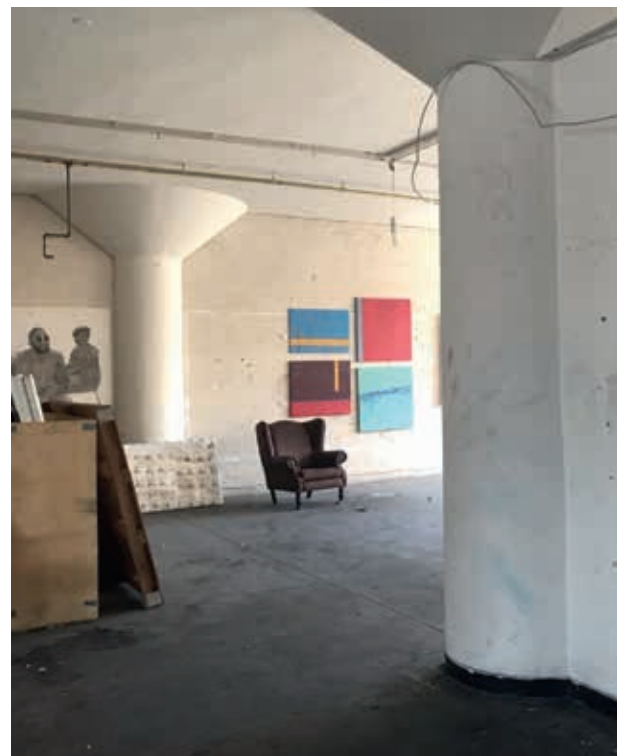
Deze trend werd voortgezet in de naoorlogse jaren, zoals onder meer blijkt uit het August House (1946) in Doornfontein met inwendig een imposante betonconstructie van ronde paddenstoelkolommen met conische koppen (afb. 15 en 16).⁶³ De evidente zichtbaarheid van deze moderne constructie voor balkloze vloeren in de open ruimten van een *kantoor*gebouw was destijds nieuw. Deze bouwwijze was echter al eerder ontwikkeld voor maximale benutting van bouwhoogte en vloerbelasting in hoge opslaggebouwen. In Nederland had een van Fergusons professoren, J.G. Wattjes, al in 1920 een draagconstructie van ronde paddenstoelkolommen met conische koppen toege-

past in een koelhuis in Zutphen.⁶⁴ Vergelijkbare paddenstoelvloeren met achzijdige kolommen waren geconstrueerd in de ruim beglaasde productieruimten van de Rotterdamse Van Nellefabriek (1925-1931) van J.A. Brinkman, L.C. van der Vlugt en J.G. Wiebenga; dit gebeurde mede voor een diepe daglichttoetreding en daarmee voor betere arbeidsomstandigheden, zoals de theosofisch georiënteerde opdrachtgever Kees van der Leeuw wenste.⁶⁵ Kort hierna had Le Roith het gebruik van paddenstoelvloeren met rechte kolommen geïntroduceerd in Johannesburg, bij een meubelfabriek met omgaande horizontale vensterstroken (1935).⁶⁶ Bij de hoogbouw van de roemruchte Rondi Ice Cream Factory (1948) en het Sterling House (1951), beide aan de Pritchard Street, ontwierp het bureau van

15. J.E. Ferguson en S. Stakesby-Lewis, exterieur van het voormalige kantoorgebouw August House in Doornfontein, Johannesburg, in 1946 ontworpen en nu kunstenaarshuis (met nieuw aangebracht kunstwerk van R1 op de hoek) (collectie R1, Johannesburg)

16. J.E. Ferguson en S. Stakesby-Lewis, interieur van het voormalige kantoorgebouw August House in Doornfontein, Johannesburg, in 1946 ontworpen en nu kunstenaarshuis. Imposante draagconstructie van ronde paddenstoelkolommen met conische koppen (collectie August House, Johannesburg)

Ferguson en Stakesby-Lewis eveneens horizontale vensterstroken voor ruime daglichttoetreding.⁶⁷

Ter verruiming van de eigen marktpositie behaalde Ferguson in 1949 ook het certificaat van de Incorporated Association of Architects and Surveyors.⁶⁸ Al werd haar Delftse diploma in Zuid-Afrika formeel niet erkend, het had voldoende prestige om dit op het professionele briefhoofd van het bureau te vermelden. Een jaar eerder was de ervaren architect-auteur Conrad Harvey Sayce (1888-1966) als bureaupartner toegetroten (afb. 17).⁶⁹ Mogelijk hield de uitbreiding verband met enerzijds de toename van de portfolio en anderzijds met de nieuwe nevenfuncties van Eleanor Stakesby-Lewis: nationaal presidente/algemeen secretaris van de Theosophical Society in zuidelijk Afrika, lid van de International Council in Adyar, India, en hoofdredacteur van het theosofische tijdschrift *The Link*, op-

volger van *The South African Theosophist* (afb. 18). Hierbij presenteerde zij zich nadrukkelijk met de naam van haar echtgenoot, om haar zakelijke werk als architecte zoveel mogelijk los te houden van haar particuliere activiteiten voor de theosofie. Niettemin liet ze in de theosofische kringen duidelijk weten dat zij architecte was.

ACTIEF THEOSOFE

Omstreeks 1930, of eerder, was Joop van Everdingen-Ferguson actief geworden in de theosofische beweging.⁷⁰ De belangstelling voor de spirituele leer en internationale idealen van vrede en universele broederschap had zij direct of indirect meegekregen van haar grootvader Jan Helenus, hoewel zij nog zeer jong was toen hij in 1908 overleed. Hij was in 1889 toegetreden tot het Institut du Droit International, strijdend voor gelijke berechting, en in 1899 als 'heerenlid' tot het bestuur van de Nederlandsche Vrouwenbond ter Internationale Ontwapening.⁷¹ In datzelfde jaar publiceerde hij zijn pleidooi voor vrede in sociale evolutie in verband met de eerste Vredesconferentie in Den Haag. Van zijn overige (in verschillende talen verschenen) publicaties moet zijn kleindochter in ieder geval zijn sociologische studie over de beschaving direct gekend hebben, evenals zijn studie *Het kenvermogen van het medegevoel, het instinct van den mensch*.⁷² Haar veelzijdige vader werkte enige jaren als correspondent bij de Volkenbond in Genève, tussen de opdrachten voor de twee eerste Sunnyside-huizen in.⁷³

Als eerste secretaresse van 'Centrum Breda' organiseerde Van Everdingen-Ferguson in de zomer van 1932

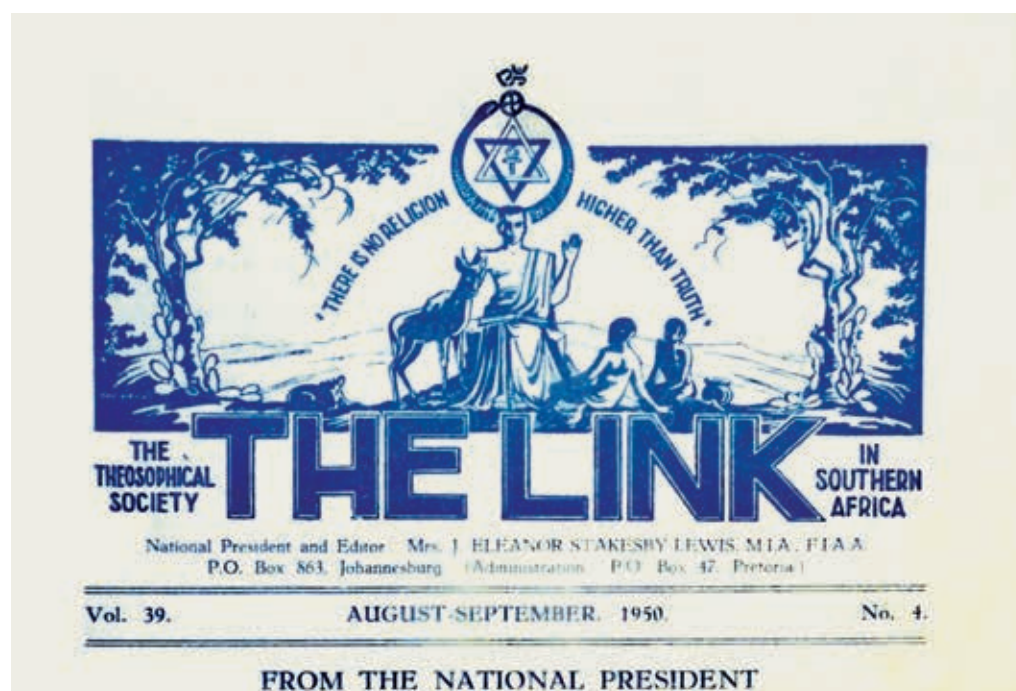
samen met de lokale loge 'Olcott' in Oosterwijk de Brabantse landdag voor de Nederlandse theosofen in het zuiden.⁷⁴ Zij had toen al contact met de bereisde Koos van der Leeuw, broer van de Van Nellefirmant en tot kort daarvoor algemeen secretaris/nationaal president van de Nederlandse Afdeling van de Theosophical Society, en met zijn opvolger Jan Kruisheer, die na diverse omzwervingen later haar directe voorganger als voorzitter van de South African Theosophist Society in Johannesburg zou worden.⁷⁵

Voor zover bekend maakte zij geen gebruik van theosofisch geïnspireerde ontwerpmethoden bij haar architectonisch werk.⁷⁶ Wel stond zij open voor theosofische opvattingen over kosmische harmonie, oriëntatie en geometrie in het algemeen. Zo schreef zij in 1934 dat schoonheid het beste te vinden was in eenvoud, heldere, lichte kleuren en ongecompliceerde harmonische vormen: 'You then have to do away with everything that is unessential, because it is a burden, just as you don't want dusty homes. Then, just in simplifying

17. Briefhoofd van het architectenbureau Ferguson, Stakesby-Lewis & Sayce in Johannesburg, in gebruik vanaf de bureauuitbreiding van 1948 (www.artefacts.co.za)

18. Logo van het maandblad *The Link*, officieel orgaan van de Theosophical Society in Southern Africa, met vermelding van J. Eleanor Stakesby-Lewis als nationaal president en redacteur, augustus-september 1950

your lives, your surroundings, seeking the clear, light colours, the harmonious uncomplicated forms, you will feel new creative power springing forth and it will affect whatever you touch just as spring affects all nature.⁷⁷

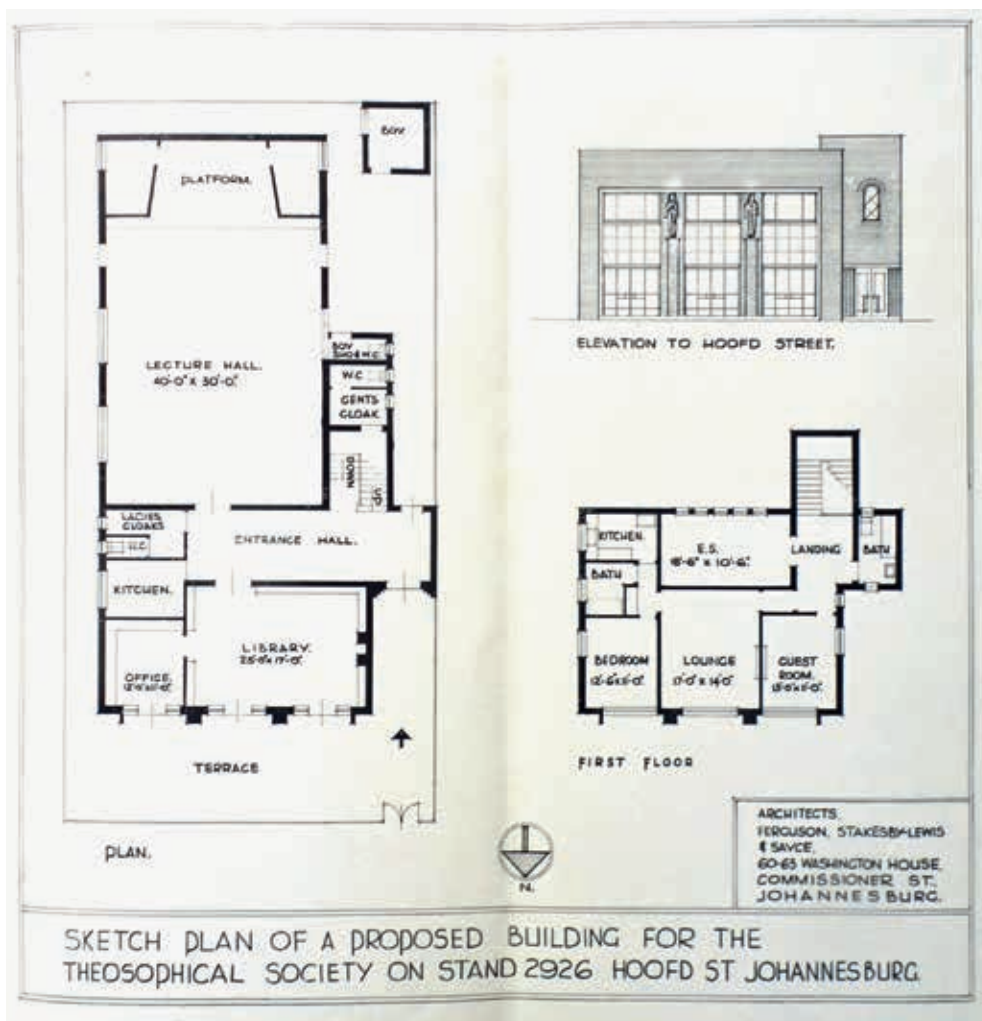
Harmonie was ook in muzikaal opzicht een sleutelwoord voor Eleanor Stakesby-Lewis, die vaak optrad als amateur-pianiste of -organiste en bij theosofische bijeenkomsten graag de hymne *O Hidden Life* meezong.⁷⁸ Over architectuur schreef zij niet expliciet, maar wel over de verborgen zijde van muziek, creatief leven en de magische kracht van de toekomst – om slechts enkele van haar bijdragen aan Engelstalige theosofische tijdschriften te noemen.⁷⁹

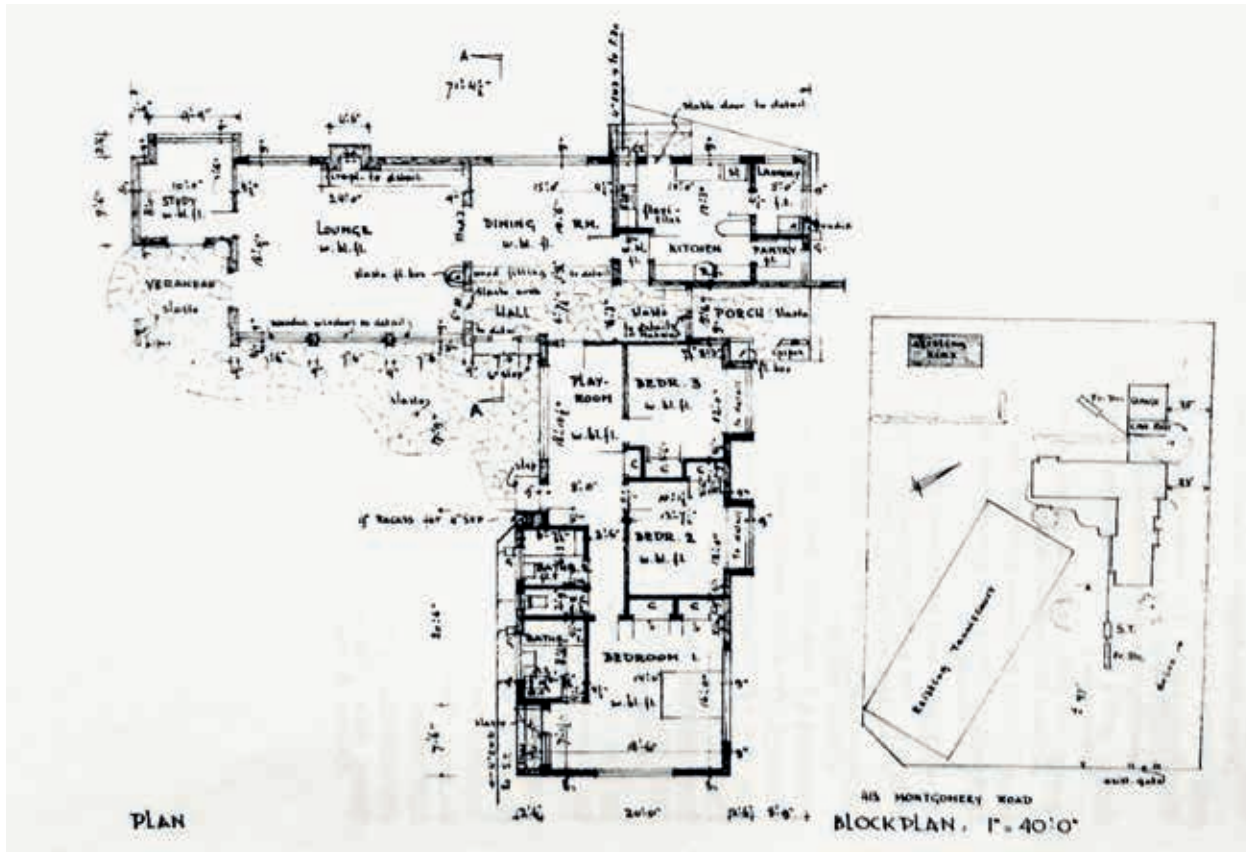
In Johannesburg was de theosofische loge indertijd gevestigd in Beckett's Building, waar zij in 1937 al als tekenaar gewerkt had, maar de gehuurde ruimte werd te klein. Daarom werkte Eleanor Stakesby-Lewis vanaf 1939 pro bono aan een nieuwbouwplan. Tien jaar later werden in het gouden jubileumboek van de loge ontwerptekeningen gepubliceerd voor een asymmetrisch logegebouw van twee bouwlagen op een locatie aan de Hoofdstraat.⁸⁰ De lange voorgevel hiervan was gedacht in baksteen en voorzien van grote glazen raam- en

deurpartijen en twee figuratieve sculpturen boven aan de muurdammen (afb. 19). De decoratieve aankleding sloot aan bij Fergusons vroegere studietekeningen en brede belangstelling voor beeldhouwkunst. Het ambitieuze bouwproject, dat voorzag in een grote gehoorzaal met toneel en een bibliotheek beneden en een woonruimte met gastenverblijf boven, bleek echter financieel niet haalbaar. Besloten werd om een bestaande villa aan Soper Road 14 te verbouwen. Deze nieuwe loge werd op 15 december 1951 feestelijk ingewijd, waarbij de nationaal presidente symbolisch de 'tempel' opende. Ook bij de drie maanden durende verbouwing was het bureau van de Stakesby-Lewises intensief betrokken (afb. 2).⁸¹

Blijkens de jaarlijkse verslagen in *The Link* ondersteunde de loge van Johannesburg diverse charitatieve initiatieven en werd contact gelegd met het Institute of Race Relations, dat sinds 1929 ijverde voor gelijke rechten en ontplooiingsmogelijkheden voor alle inwoners van Zuid-Afrika.⁸² De presidente bleef steeds praktisch werk combineren met het cultureel-sociale beschaafingsoffensief en het uitdragen van hooggestemde idealen van waarheid en wereldvrede. Over deze en andere thema's hield zij lezingen in zuidelijk Afrika en

19. Ferguson, Stakesby-Lewis & Sayce, niet uitgevoerd ontwerp voor een nieuw logegebouw voor de *Theosophical Society* aan de Hoofdstraat in Johannesburg, 1949 (jubileumboek *Fifty Years of Theosophy*, 1949)

20. J.E. Ferguson, plattegrond van het eigen woonhuis aan de Montgomery Road, Salisbury/Harare, 1958 (particuliere collectie, foto Nicholas Clarke).

incidenteel in Europa of India, meestal vergezeld door haar echtgenoot. Ook onderhielden zij nauw contact met de vorige presidente, de bereisde oud-suffragette Clara Codd, met wie zij te paard de Drakensbergen in trokken en het Van Riebeckfestival in Kaapstad bezochten.⁸³

Herhaaldelijk deden beiden de toenmalige Britse kolonie Zuid-Rhodesië (nu Zimbabwe) aan, waar het aantal theosofische leden flink groeide en enkele nieuwe loges werden gesticht.⁸⁴ Zij kenden dus al de theosofische loge in de hoofdstad Salisbury toen zij in december 1953 met de familie van Johannesburg daarheen verhuisden. Bij hun afscheid had Eleanor Stakesby-Lewis nog een bloemlezing samengesteld getiteld *Harvest*. Deze bevatte theosofische beschouwingen van leden en haar eigen lezing over de mysterietraditie in Afrika, met een verwijzing naar de magische invloeden in de piramiden en sfinxen in Egypte en de ruïnes van Zimbabwe.⁸⁵

BUNGALOWBOUW IN SALISBURY/HARARE

In het jaar dat de familie erheen verhuisde, werd Rhodesië staatkundig omgevormd tot een Federatie met Nyasaland (Central African Federation) met zelfbestuur, zij het nog steeds als een Britse kolonie. De fors groeiende hoofdstad Salisbury bood goede perspectieven voor uitbreiding van het theosofische netwerk

en voor de business. Hiervoor zette het architecten-echtpaar een nieuw bureau op, met een opmerkelijke rolverdeling: Ferguson fungeerde als architect en Stakesby-Lewis als *building consultant*, annex projectontwikkelaar. Vanaf eind 1954 hielden zij ieder onder eigen naam kantoor in het NEM House aan First Street, midden in het zakendistrict: wonen en werken bleef voor hen ruimtelijk gescheiden.⁸⁶

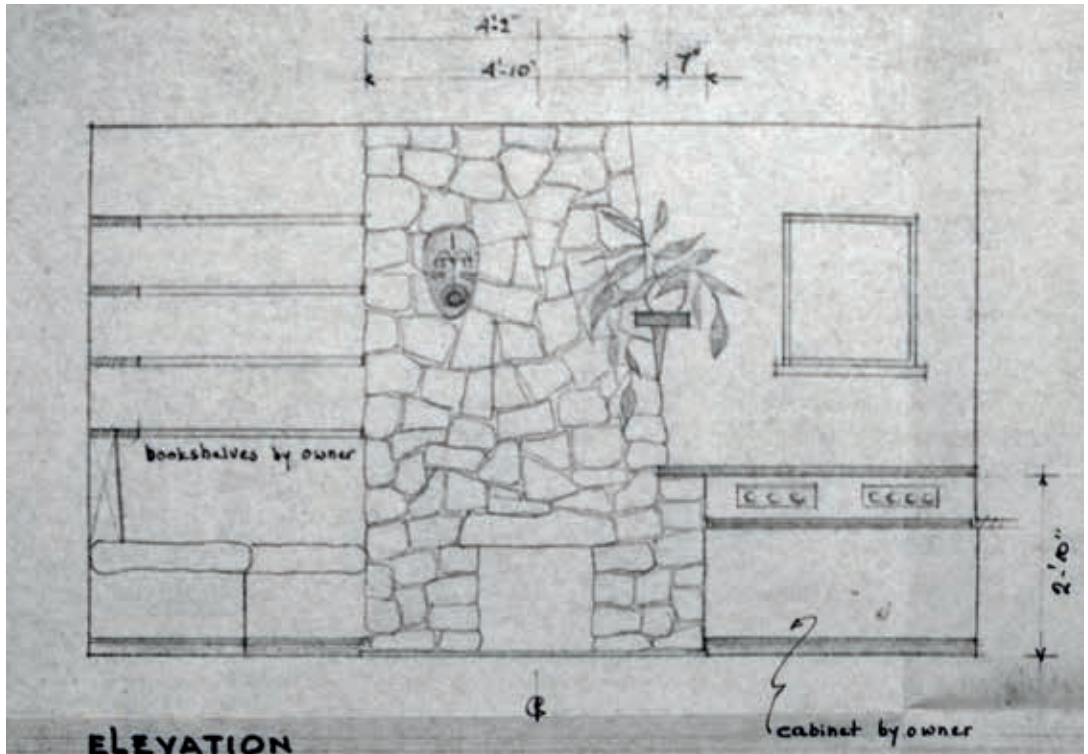
Aanvankelijk woonden zij in een huis met de naam Montsalvat, mogelijk verwijzend naar de imaginaire burcht in de Parsifallegende, gelegen op een heuveltop in Highlands. In november 1957 verhuisden zij naar Montgomery Road, waar Ferguson opnieuw twee bungalows naast elkaar had ontworpen, nu voor haarzelf en haar oudste dochter met hun gezinnen.⁸⁷ Ook ontwierp ze, meestal voor de vrije markt, veel andere particuliere woonhuizen in onder meer de buitenwijken Highlands, Parktown, Waterfalls en Hatfield.⁸⁸ Blijkens bewaarde ontwerptekeningen voor huizen in Induna situeerde ze, overeenkomstig de toenmalige arbeidsverhoudingen en bouwvoorschriften, achter op het erf een apart dienstwoninkje met eigen keuken en in pandige wc voor de *boy* (afb. 20).

Het bureau bleef actief tot 1961, het jaar waarin Zuid-Afrika een van de Britse kroon onafhankelijke republiek werd en het apartheidsregime verder werd geïnstitutionaliseerd. Ook in Rhodesië was een sterke

21. J.E. Ferguson, voor- en zijaanzicht van huis Loveday in Tekels Park, Camberley, ontworpen voor haar oudste dochter en haar gezin, 1964 (particuliere collectie)

22. J.E. Ferguson, deel van het woonkamerinterieur van huis Loveday in Tekels Park, Camberley, natuurstenen schoorsteenpartij en aanduiding van door de bewoner zelf te plaatsen boekenplanken en Afrikaans masker, 1964 (particuliere collectie)

onafhankelijkheidsbeweging, in combinatie met een roep om meer rechten voor de zwarte bevolking. Dit onttaardde in steeds meer geweld tegen de blanke minderheid en leidde tot economische neergang. Deze ongunstige ontwikkelingen deden de Stakesby-Lewises besluiten te vertrekken naar de theosofische gemeenschap in het Engelse Camberley.⁸⁹

FINALE IN CAMBERLEY

Zo'n vijftig kilometer van Londen was sinds 1929 op het voormalige landgoed Tekels Park een groep theosofen gevestigd, verdeeld over een twintigtal vrijstaande woonhuizen.⁹⁰ Op dit beboste glooiende terrein hadden zij een gemeenschapsgebouw voor lezingen en geestelijke bijeenkomsten (de huidige St Francis Church) en een vegetarisch *guesthouse* annex studiecentrum. In 1961 werd dit uitgebreid met een nieuwe vleugel en bij de inwijding waren de toen net verhuisde Stakesby-Lewises aanwezig.⁹¹

Beiden werden actief in deze gemeenschap. Daarnaast realiseerden zij enkele woonhuizen, onder andere in 1962 voor zichzelf aan Tekels Park 25.⁹² Voor de derde keer ontwierp Eleanor Ferguson een vrijstaand woonhuis voor haar oudste dochter en haar gezin op het naastgelegen perceel, vlakbij de toen al geprojecteerde snelweg M3 (afb. 21). Het in 1964 voltooide huis biedt een inblik in de particuliere opvattingen over woninginrichting en dagelijks gebruik.⁹³ In tegenstelling tot het inmiddels afgebroken 'moederhuis' is huis Loveday geheel intact gebleven. Qua bouwstijl is het tweelaagse woonhuis een sobere echo van de naoorlogse 'shake-hands-architectuur' te noemen, met karakteristieke details die de architecte ook bij andere woonhuizen had toegepast: een donkere plint, diverse verspringingen, een groot balkon voor de echtelijke slaapkamer, een gedeelde voordeur en een aangebouwde, teruggelegde garage terzijde. De symmetrische opzet is grotendeels losgelaten en de entree be-

vindt zich in de eindgevel, achter een kleine 'stoep'. Binnen zijn onder meer een decoratief in natuursteen gemetselde schoorsteen en vaste kasten aangebracht, evenals enkele door de architecte gemaakte losse kasten (afb. 22).

In 1972 ontwierp Ferguson nog eenmaal een eigen woonhuis, aan de verder van de M3 gelegen zijde van Tekels Park (nummer 14) en goed verscholen in het groen.⁹⁴ De L-vormige bungalow was een verkleinde variant van haar eerdere huis op nummer 25 en voorzien van grote vensters en een *sunroom*. Het was de optimale *retreat* voor spirituele arbeid en musische activiteiten. In 1982 overleed Ferguson: de finale van een rijk gevuld en veelbewogen leven van een bijzondere architecte en internationaal actieve theosofoe.

SLOTBESCHOUWING

Johanna Eleanor Ferguson had vele talenten en heeft kans gezien om die onder soms moeilijke omstandigheden in vier verschillende landen te ontplooiën. Daarnaast had ze de zorg voor haar gezin. Zij was een krachtige persoonlijkheid en schroomde niet om steeds opnieuw te beginnen. In de door mannen gedomineerde bouwwereld wist zij 'haar mannetje' te staan, vaak als vrouwelijke pionier. Tot het laatst was zij trots op haar aan de TH Delft behaalde titel van bouwkundig ingenieur, die zij ook in Camberley ach-

ter haar Britse kwalificaties opvoerde, hoewel zij inmiddels de Britse nationaliteit had aangenomen. Die trots is echter zelden opgemerkt. Na het *Klei*-artikel is nauwelijks meer over haar architectonische werk gepubliceerd, ook niet in het buitenland. Zowel haar verschillende naamwisselingen als haar verschillende werkterreinen zullen hieraan debet zijn geweest, evenals het feit dat zij zelf niet in architectuurtijdschriften publiceerde.

Alleen door een combinatie van intensief speurwerk in (deels gedigitaliseerde) archieven, verspreide publicaties en andere documenten, veldwerk en *oral history* was het mogelijk het veelzijdige oeuvre van deze pionierende architecte in grote lijnen in kaart te brengen. Leidend waren de biografische onderzoekslijn en veldverkenningen, en niet zozeer een stilistisch georiënteerde architectuurhistorische aanpak.

Voor een evenwichtiger representatie in de historiografie van de twintigste-eeuwse architectuur is het van fundamenteel belang dat meer aandacht wordt besteed aan het aandeel van de vrouwen in de verschillende architectenbureaus en overheidsinstellingen voor de (steden)bouw. Recent is hiermee een begin gemaakt. Maar er is nog veel onderzoek nodig, ook op internationale schaal.⁹⁵ In dit kader verdient ook het werk van Joop Ferguson/Eleanor Stakesby-Lewis meer bekendheid dan het tot nu toe heeft gekregen.

NOTEN

- 1 De vraag kwam van Roger Fisher in het kader van het tussen 2018 en 2021 uitgevoerde Tectonic ZA Wilhelmiens Shared Heritage-project; zie hiervoor N.J. Clarke, R.C. Fisher en M.C. Kuipers (red.), *Common Ground. Dutch-South African Architectural Exchanges 1961-62*, Edam 2021.
- 2 Vergelijk E. Smeets-Klokgieters, 'Vrouw in de bouw. De eerste vrouwelijke afgestudeerde architecten in Nederland', *Bulletin KNOB* 116 (2017) 1, 43-57.
- 3 Mondelinge informatie van Eric T. Ferguson aan de auteur in interview met Nicholas Clarke en Elsa Berentzen-Ferguson, 18 maart 2020.
- 4 P.H. Bruns, 'Een Antilliaans jurist van de wereld. Het werk van diplomaat, bestuurder en jurist J.H. Ferguson (1826-1908)', *The Palamedes Blog* (geraadpleegd 28 oktober 2021); interview 18 maart 2020 (noot 3).
- 5 Arnhem, Gelders Archief, 0207 Burgerlijke Stand, inv.nr. 1123, aktenummer 61.
- 6 Interview van de auteur met Noortje Loveday-van Everdingen, 30 november 2020; Haags Gemeentearchief, 0354-01 Bevolkingsregister Den Haag, inv.nr. 513 gezinskaart Ferguson-Boerrigter; de formele echtscheiding vond plaats op 19 november 1915 (*Nederlandsche Staatscourant*, 23-24 januari 1916, nr. 19, Bijvoegsel, 2).
- 7 T.Th.H. Ferguson, 'De pedograaf Ferguson. Een automatisch toestel voor globale terreinopnamen', *De Ingenieur* 18 (1903) 38, 672-676; redactie, 'Rollende Egge Ferguson (Rolling rake) ter verdieping van vaarwaters', *De Ingenieur* 22 (1907) 12, 203-205.
- 8 Soms logeerden zij dan langdurig bij andere familieleden (schriftelijke informatie van familie-archivaris Theo Ferguson aan de auteur, 1 december 2020).
- 9 Thomas Ferguson behaalde in 1888 het eindexamen aan de Haagse hbs; *Haagsche Courant*, 8 juli 1888.
- 10 Smeets-Klokgieters 2017 (noot 2); A. den Boer, 'Grada Wolffensperger. De eerste "bouwmeesteres van Nederland"', blog 9 april 2019, www.arjanden-boer.nl (geraadpleegd 27 augustus 2021).
- 11 E. van Kessel en M. Kuperus, *Margaret Staal-Kropholler, architect 1891-1966*, Rotterdam 1993.
- 12 In 1924 waren nieuwe hoogleraren bij Bouwkunde aangesteld, zoals M.J. Granpré Molière, R.L.A. Schoemaker en G. Diehl, van wie Joop Ferguson ook onderwijs kreeg; zie o.a. *Technische Hoogeschool Delft, Programma der Lessen 1925-1926*, Delft 1925; H.T. Zwiers, 'De Techniek van het Bouwvak', in: A.F. Kamp (red.), *De Technische Hogeschool te Delft 1905-1955*, 's-Gravenhage 1955, 213-227 en 'Naamlijst, grafieken', in: idem, III-XXXI; J. Schilt, 'De schepping van de architect, 200 jaar bouwkunstonderwijs in Nederland', in: B. Goldhoorn (red.), *Architectuur als discipline*, Rotterdam 1996, 7-63.
- 13 B. Crijns, *Het (poly)technisch bouwkunstonderwijs 1864-1916. Een onderzoek naar de kunstzinnige vorming van de bouwkundig ingenieur en het ontstaan van de zogenoemde Collectie Sluyterman ten behoeve van die vorming*, Amsterdam 1994 (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam); J.K.T. Sluyterman, *Het huis van ouds genaamd Portugal te Delft ingericht voor het onderwijs in de decoratieve kunst aan de Technische Hoogeschool Delft*, Delft 1917.
- 14 Hierbij mijn grote dank aan Noortje Loveday-van Everdingen en Beatrice Sales-Loveday voor de inzage in deze studietekeningen en het vrije schetsalbum. Ook mijn dank aan Nicholas Clarke die de foto's ervan maakte en met mij heeft meegewerkt aan de overdracht van de tekeningen aan Het Nieuwe Instituut te Rotterdam op 3 maart 2022.
- 15 Zie de betreffende Almanakken van het

- D.S.C. en de D.V.S.V. uit de periode 1919-1926.
- 16 E. van Kessel en F. Palstra, *Ir. Jakoba Mulder (1900-1988) (DRO Publikaties; 1/2)*, Amsterdam 1994, 3.
  - 17 'Academische examens', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 5 juli 1920.
  - 18 A. Mohr e.a. (red.), *Delftsche Studenten Almanak voor het jaar negentienhonderd eenentwintig*, Delft 1921, 179.
  - 19 J. Wils, 'Tentoonstelling Practische Studie. Bibliotheek T.H. te Delft', *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, 5 april 1924.
  - 20 'Bouwkundige tentoonstelling', *Delftsche Courant*, 2 april 1924.
  - 21 'Practische Studie', foto met bijschrift, *De courant. Het nieuws van den dag*, 15 mei 1924.
  - 22 'School en Opvoeding. Academische examens', *Algemeen Handelsblad* 7 februari 1925.
  - 23 J.E. Ferguson, 'Drie praktische tafeltjes', *De Vrouw en haar huis* 11 (1925) maart, 450-452; met dank aan Erica Smeets-Klokgieters voor informatie over deze bron.
  - 24 Ferguson 1925 (noot 23), 450. Ook naderhand maakte ze nog eigen meubels, die deels bij familieleden bewaard zijn gebleven; mondelinge informatie van Alice Ferguson, Leiden, 23 april 2021.
  - 25 Stadsarchief Breda, huwelijksakte PH1925_0045; 'E. van Everdingen', in: N. Japikse (samenst.), *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld*, Amsterdam 1938, 453.
  - 26 De adressering is twee keer gewijzigd: eerst ongenummerd in het Oranjepark, vervolgens Burgemeester Schrauwenlaan 98h, Princenhage, en na de annexatie Burgemeester de Manlaan 12, Breda; zie G. Otten, 'De villa's, gebouwd vóór 1940 aan de Burgemeester de Manlaan, in het Montenspark en aan de Montenslaan', *Engelbrecht van Nassau* 19 (2000) 2, 21-33.
  - 27 'School en Opvoeding. Aktes L.O.', *Algemeen Handelsblad*, 9 juli 1926.
  - 28 G. Otten, 'De villa-ontwikkeling rond het Mastbos na de Eerste Wereldoorlog en de aanleg van het Montenspark', *Engelbrecht van Nassau* 18 (1999) 4, 241-251; de villa werd ontworpen door het lokale bouw bureau J. Korteweg A.C. zn. (Stadsarchief Breda, bouw dossier OW-BWT 1860-324).
  - 29 De bouwvraag dateert van 20 februari 1925 (Stadsarchief Breda, dossier OW-BWT 1866-472); pas enkele weken hiervoor had Joop Ferguson haar kandidaatsexamen gehaald, tegelijk met F.C. Rietsma (zie noot 22).
  - 30 Foto dGT00137_01 uit het Stedelijk Museum Breda; zie ook Otten 1999 (noot 28); Thomas Ferguson was inmiddels voor korte tijd naar China verhuisd; mededeling van Eric T. Ferguson, zie noot 3. Door ingrijpende verbouwing in 1969, met onder meer de toevoeging van een pannen kap en verwijdering van de glas-in-loodpartijen en luifel, is het oorspronkelijke huis nu vrijwel onherkenbaar.
  - 31 In 1932 woonden de Van Everdingens echter al aan Emmalaan 26; *Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Princenhage en Teteringen 1932*, Breda 1932, 447.
  - 32 H. Th.[unissen?], 'Bij een tweetal villa's van mev. ir. Van Everdingen-Ferguson', *Klei* 23 (1931) 2, 13-21. Tegenwoordig is het adres Englaan 24 en is het woonhuis een gemeentelijk monument.
  - 33 Voorwaarde bij de op 8 maart 1927 verleende bouwvergunning was dat brandwerend materiaal aan de binnenzijde werd aangebracht; Gemeentearchief Wageningen, Archief Openbare Werken en Ruimtelijke Ordening, doos 365, bouwdoos 146.
  - 34 Dank aan de huidige bewoners en aan Nicholas Clarke voor de verstrekte informatie. Net als bij het huis in Breda is de halfronde erker later gewijzigd in een rechthoekige uitbouw.
  - 35 H. Th.[unissen?] 1931 (noot 32), 13, 15.
  - 36 'Uit de Afdelingen', *Maandblad van de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen* 15 (1927) 2, 62 (de inhoud is helaas niet bewaard); 'Examencommissie voor het afnemen van het voorbereidend en definitief Examen voor Bouwkundig Opzichter B.N.A. in 1929', *Vakblad voor de Bouwbedrijven* 25 (1929) 16, 166.
  - 37 Bevolkingsregister van Huizen 1920-1937, SSAN020.1036.48154, deel 8, folionr. 67.
  - 38 Het centrum diende aanvankelijk ook voor de loge van de gemengde vrijmetselarij, een afdeling van de Orde van de Ster, de Tafelronde, een genezingsgroep en de World League of Motherhood; A.P. Kooymans-van Rossum, 'Het Internationaal Theosofisch Centrum te Naarden', *De Omroeper* 12 (1999) 3, 87-101; A. Heijbroek, 'Het Internationaal Theosofisch Centrum in Naarden. Een korte geschiedenis - deel 1', *Theosofia* 113 (2012) 1, 29-38.
  - 39 An., 'Naarden, ingekomen', *Nieuwe Bussumsche Courant*, 23 november 1933, 2; Raadsnotulen; *Inventaris Schoonheidscommissie Naarden 1927-1964* (SSAN044, 34.27).
  - 40 Zie noot 38.
  - 41 'Geslaagd', *Nieuwe Bussumsche Courant*, 3 september 1932.
  - 42 De adressering en gemeentegrenzen waren destijds zeer onduidelijk. Het nieuwe adres was toen ook bekend als Valkeveenschelaan 6, Naarden (Bevolkingsregister Naarden-Bussum (B_1918-1937_1510_00145 en 207). Het houten Vasanta-house is later door brand verwoest; mondelinge informatie verkregen bij bezoek aan het ITC op 25 augustus 2021. Blijkens vele verhuisberichten in de regionale pers van 1932 tot 1936 was het een komen en gaan van diverse theosofen op Roelofslaan 6, onder wie Paul Boswinkel en Joop Ferguson. Rond 1939 werd het adres gewijzigd in Valkeveenschelaan 19. Hoewel het nabij gelegen Gustav Brieglebuis (1929, architect Jop van Epen) voor de Stichting Vakantie Kinder-Feest nu geadresseerd is op
  - Roelofslaantje 6 te Naarden, woonden de Boswinkels daar zeker niet; zie ook H. Schaftenaar, 'De Roelofslaan (Valkeveenschelaan) 1838-1922', *De Omroeper* 6 (1993) 2, 52-58.
  - 43 Het adres was Taveernelaan 24C en werd ook wel in Den Dolder gesitueerd; volgens E.T. Ferguson, 'Toevoeging van Eric', *Fergusonbode* 27 (2021) 52, 16, had de naam Sunnyside geen bijzondere betekenis voor zijn vader; zie ook noten 3 en 6.
  - 44 Volgens de Registratie in het Bevolkingsregister 1933-1935 van Naarden vertrokken zij op 30 december 1935 naar Afrika; interview, 30 november 2020 (noot 6).
  - 45 Clarke, Fisher en Kuipers 2021 (noot 1).
  - 46 C.M. Chipkin, *Johannesburg Style. Architecture & Society 1880s-1960*, Johannesburg 1993; www.artefacts.co.za/empire exhibition (geraadpleegd 15 november 2021).
  - 47 G.-H. van der Mark, *Van Mynkamp tot Metropolis. Die boukuns van Johannesburg 1886-1940*, Pretoria 1986; zie ook Chipkin 1993 (noot 46).
  - 48 Telefonisch interview van de auteur met Noortje Loveday-van Everdingen, 7 december 2020.
  - 49 G.C. Goodricke, 'Women in Architecture', *South African Architectural Record* 19 (1934), 8, 210-212; Ferguson registreerde zich als Member bij het Transvaal Provincial Institute of Architects en was Fellow van het landelijke Institute of South African Architects; zie ook N.J. Clarke en M.C. Kuipers, 'Pioneering Female Architects in South Africa', conference paper for the 17th international DOCOMOMO Conference Modern Design: Social Commitment & Quality of Life, te houden in Valencia, september 2022 (in voorbereiding).
  - 50 Hij was inmiddels hertrouwd en vestigde zich op 4 oktober 1938 als zanger in Amsterdam (Stadsarchief Amsterdam, Archief nr. 30238 Bevolkingsregister Amsterdam, inv. nr. 106 periode 1939-1960, archiefkaart Paul Boswinkel).
  - 51 Stakesby Lewis was de derde zoon van John Henry Lewis (1865-1927) en Anna Cecilia Maria Fouché (1867-1952), en een van de vele kleinzonen van John Stakesby Lewis (1838-1898) en Isabella Thorne (overleden in 1898). Stakesby Lewis voegde in 1949 zijn voornaam aan zijn achternaam toe als onderscheid met andere naamgenoten; deze samengestelde achternaam Stakesby-Lewis ging toen ook over op die van zijn echtgenote en in 1953 op die van haar twee inwonende kinderen. Zie voor de aanvankelijke familiegeschiedenis: P.R.B. Lewis, met medewerking van Daphne Saul, *The Story of a drummer boy and his family. A Lewis family history*, Johannesburg (ongepubliceerd document) en P. Lewis, *Put more into life than you expect to take out*, Johannesburg, ongepubliceerd document in de Patrick Lewis Papers collectie, 1949-1987, A1132, Universiteit van Witwatersrand, Johannesburg; www.wiredspace.wits.ac.za

- (geraadpleegd 29 oktober 2021). Dank aan Beatrice Sales-Loveday voor inzage van het diploma van Stakesby Lewis.
- 52 Zie duplicaat huwelijksdocument 'South Africa, Civil Marriage Records, 1840-1973', database, *FamilySearch* (www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:6ZC9-CLXG : 18 March 2021), Stakesby Lewis in entry for Johanna Eleanor Boswinkel, 1938 (geraadpleegd 29 oktober 2021) en voor een afbeelding van het kerkje: C.M. Codd, *So Rich a Life*, Pretoria 1951, 399.
- 53 H.H. Le Roith, 'Portfolio of Factories and Offices/Washington House 1938', *South African Architectural Record* 32 (1947) 1, 10-11; Chipkin 1993 (noot 46), 174-176; het gebouw is inmiddels gesloopt, zie www.artefacts.co.za/Johannesburg/WashingtonHouse.
- 54 Zij koos dit bouwwerk aan Kerk Street als introducerende, en enige, illustratie van nieuwe architectuur in de *Golden City*, in: P.S. Lean (red.), *50 Years of Theosophy. The Golden Jubilee of the Johannesburg Lodge*, Johannesburg 1949, 12; zie ook Chipkin 1993 (noot 46), 118.
- 55 Gegevens gebaseerd op www.theheritageregister.org.za (geraadpleegd 27 januari 2020).
- 56 C.L.F. Borckenshagen, 'Building control', *South African Architectural Record* 27 (1942) 4, 92-93, 104-107.
- 57 Gegevens gebaseerd op www.theheritageregister.org.za (geraadpleegd 28 januari 2020).
- 58 M. Läufer Le Roux en Judith Muindisi, *Knowledge Precinct, Heritage Impact Assessment & Conservation Management Plan, Report Phase 3, Empire-Perth Development Corridor*, Johannesburg, ongepubliceerd rapport TSICA, 26 mei 2016, 51 en 54; met dank aan Monika Läufer voor de afbeelding.
- 59 Zij kwam over na voltooiing van haar conservatoriumstudie in Utrecht; interview met Noortje Loveday-van Everdingen, Camberley, 23 oktober 2021.
- 60 Interview 7 december 2020 (noot 4).
- 61 Opdrachtgever was W. Samuel; www.theheritageregister.org.za (geraadpleegd 28 januari 2020).
- 62 Gegevens gebaseerd op www.theheritageregister.org.za en veldwerk in februari 2020.
- 63 K. Gurney, *August House is dead, long live August House! The Story of a Johannesburg atelier*, Johannesburg 2017; www.theheritageregister.org.za (geraadpleegd 28 januari 2020); het kunstwerk aan de buitenzijde is van R1, aan wie mijn dank voor de foto; interview 7 december 2020 (noot 4).
- 64 J.G. Wattjes, *Constructie van gebouwen. Derde deel. Vloeren, plafonds, gewelven en trappen*, Amsterdam 1926, 158-160.
- 65 M.C. Kuipers, *Van Nellefabriek Rotterdam. Wereldmonument van een wereldhaven*, Rotterdam 2017.
- 66 De Steel & Barnett furniture factory aan President Street; zie www.artefacts.co.za/harry_le_roith (geraadpleegd 25 januari 2022) en noot 53.
- 67 www.theheritageregister.org.za (geraadpleegd 28 januari 2020); interview 7 december 2020 (noot 48); beide gebouwen zijn inmiddels herbestemd voor wonen en herdoopt tot respectievelijk Lethabong Mansions en Ilanga House in het nu hippe Fashion District; www.jhc.co.za en www.afhco.co.za (geraadpleegd 16 december 2021).
- 68 Dank aan kleinzoon Gary S. Shaw, die het certificaat in bezit heeft en mij een afbeelding hiervan stuurde.
- 69 'Notes and news', *South African Architectural Record* 33 (1948) 2, 49; www.artefacts.co.za/sayce (geraadpleegd 11 januari 2020).
- 70 Wanneer zij precies lid is geworden, viel ondanks intensieve naspeuringen niet te achterhalen.
- 71 'Aan het Nederlandsche Volk!' *Maçonniek Weekblad* 9 (1899) 10, 156-159.
- 72 J.H. Ferguson, *The international conference of the Hague, a plea for peace in social evolution*, Den Haag 1899; idem, *The Philosophy of Civilization. A Sociological Study*, Londen/Den Haag/Hongkong, 1890; dank aan Noortje Loveday-Ferguson voor inzage in het bewaarde exemplaar in familiebezit; idem, *Het kenvermogen van het medegevoel, het instinct van den mensch, verklarende het verband der natuurkrachten met de in den mensch gestelde geestesverwerking, voor de wetenschappelijke beschouwing van het idealisme, het spiritisme en aanverwante voorstellingen in verband met galvanisme, magnetisme, elektriciteit en andere etherische stroomen, tusschen persoonlijke menselijke geesten met lichamen daarbuiten, onderling*, 's-Gravenhage 1907; zie ook Bruns (noot 4) en www.humanitarisme.nl (geraadpleegd 10 november 2021).
- 73 Van 1931 tot 1939 was hij bijzonder hoogleraar Chinese taal- en letterkunde aan de Universiteit te Utrecht; interview door auteur en Nicholas Clarke met Eric en Monica Ferguson en Elsa Berentzen-Ferguson, Zeist, 11 februari 2022.
- 74 'Werkzaamheden. Theosofische Verg. Ned. Afdelingen', *De Theosofische Beweging waarin opgenomen 'Theosophia'* 28 (1932) 6, 280.
- 75 Van der Leeuw zou in augustus 1934 omkomen door een ongeluk met zijn vliegtuig in Afrika, nadat hij in Johannesburg een lezing had gegeven over 'de ziel van de mens in de eeuw van de machine'; J. Verbruggen, 'Herinnering aan dr. J.J. van der Leeuw', *Theosophia* 42 (1934) 11, 309-310; Kruisheer volgde Van der Leeuw in maart 1932 op en logeerde later regelmatig bij de Stakesby-Lewis, evenals Clara Codd, interview 7 december 2020 (noot 48).
- 76 De naam Ferguson komt niet voor in het (onvolledig bewaarde) archief van de Theosofische Vereniging te Amsterdam en evenmin in M. Bax, *Het web der schepping. Theosofie en kunst van Lauwe-*
- riks tot Mondriaan*, Amsterdam 2006. In 1925, toen Joop Ferguson haar eerste huis bouwde, was de theosofische architect K.P.C. de Bazel (1869-1923) al overleden, maar was diens NHM-gebouw te Amsterdam nog niet voltooid; vergelijk M. Bax, *K.P.C. de Bazel (1869-1923), vormgever van een nieuwe wereld*, Amersfoort/Brugge 2007.
- 77 J.E. Ferguson, 'Note of the Month: More Beauty', *St Michaels News* 2 (1934) 10-11, 161.
- 78 Zij had de muziek gecomponeerd op een tekst van Annie Besant en toonzette ook andere theosofische teksten; mondelinge informatie van Noortje Loveday-van Everdingen en Beatrice Sales-Loveday, Camberley, 23 oktober 2021.
- 79 J.E. Stakesby-Lewis, 'The Hidden Side of Music', *The American Theosophist, official organ of the Theosophical Society in America* 29 (1941) 4, 78-79, 82; idem, 'Creative Living', *The Theosophist, a monthly journal devoted to oriental philosophy, art, literature and occultism* 68 (november 1946), 117-121; idem, 'The Magic Power of the Future', *The Theosophist* 69 (april 1948), 39-45.
- 80 C.M. Codd, 'The T.S. in South Africa', *Sixty-Fourth Annual General Report of the Theosophical Society 1939*, Adyar 1940, 84; Lean 1949 (noot 54), ongenummerde afbeelding achterin. Of de onderverdeling van de raam- en deurpartijen was ingegeven door de theosofische getallensymboliek is niet zeker.
- 81 J.E. Stakesby-Lewis, 'From the National President', *The Link, official organ of the Theosophical Society in Southern Africa* 41 (1952) 1, 102-105; idem, 'Southern Africa', *Seventy-Seventh Annual General Report of the Theosophical Society 1952*, Adyar 1953, 49.
- 82 Zie de jaarlijkse verslagen in *The Link* van 1949, 1950 en 1951.
- 83 C.M. Codd, *So Rich a Life*, Pretoria 1951, 396-402; C.M. Codd, *Letter 39*, Johannesburg december-januari 1951-1952, www.theosophy.wiki/clara_codd_letters (geraadpleegd 24 mei 2021).
- 84 J.E. Stakesby-Lewis, 'Southern Africa', *Sixty-Seventh Annual General Report of the Theosophical Society 1951*, Adyar 1952, 49; idem, 'Southern Africa' (noot 82).
- 85 J.E. Stakesby-Lewis (red.), *Harvest. An Anthology of Lectures Delivered in South Africa*, Johannesburg 1953; deze lezing, eerst gehouden bij de Double-Diamond Jubilee International Convention in het internationale hoofdkwartier van de *Theosophical Society* in Adyar (1951), is later in verschillende tijdschriften herdrukt.
- 86 'Change of Address', *South African Architectural Record* 39 (1954) 12, 43.
- 87 Mondelinge informatie van Noortje Loveday-van Everdingen, Camberley, 23 oktober 2021; J.E. Stakesby-Lewis, *Claim for Registration as a Voter at Elections for the Legislative Assembly* (document 31-5-1958), Zimbabwe, Voter Registration, 1938-1973; [BULLETTIN KNOB 2022 • 2](http://www.family-</p>
</div>
<div data-bbox=)

- search.org/ark:/61903/1:1:687N-NFCM: 20 August 2021, Johanna Eleanor Stakesby-Lewis, 1958 (geraadpleegd 29 oktober 2021).
- 88 S. Stakesby-Lewis, *Claim for Registration as a Voter at Elections for the Legislative Assembly* (document 31-5-1958), Zimbabwe, Voter Registration, 1938-1973; www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:68HB-CVTS : 9 September 2021, Stakesby Stakesby-Lewis, 1958 (geraadpleegd 29 oktober 2021).
- 89 M.G. Patterson, 'Southern Africa', *Eighty-Sixth Annual General Report of the Theosophical Society 1961*, Adyar 1962, 55-56.
- 90 De aankoop was mede gefinancierd vanuit het ITC te Naarden; zie Heijbroek 2012 (noot 38).
- 91 J.E. Stakesby-Lewis, 'Inauguration of Extensions at Tekels Park', *The Theosophical Journal* 2 (september-oktober 1961), 20. NB Het *guesthouse* is medio 2021 gesloopt om plaats te maken voor villa's.
- 92 Dit huis is enkele jaren geleden vervangen door een grote villa in retrostijl. In 1969-1970 was Eleanor Stakesby-Lewis *National Executive* van de Engelse sectie van de Theosophical Society en Stakesby was in 1965-1974 priester van de Liberal Catholic Church; interview 23 oktober 2021, zie noot 87.
- 93 Hierbij veel dank aan Noortje Loveday-van Everdingen voor de verleende gastvrijheid en uitvoerige inlichtingen bij het bezoek van de auteur en Nicholas Clarke aan Tekels Park op 23 en 24 oktober 2021.
- 94 Documentatie bewaard door Noortje Loveday-van Everdingen, met dank voor de inzage; dit huis bestaat nog.
- 95 Zie Smeets-Klokgieters 2017 (noot 2) en idem, 'De eerste architecten-echtparen van Nederland: vrouwen op eigen kracht?', *Bulletin KNOB* 120 (2021) 3, 20-38; C. Franchini en E. Garda (red.), *MoMoWo. Women's Creativity since the Modern Movement. An European Cultural Heritage*, Turijn 2018.

PROF. EM. DR. M.C. KUIPERS is emeritus-hoogleraar Cultureel Erfgoed aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft en oud-senior-specialist

Jongere Bouwkunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort. Zij is betrokken bij Gedeeld Cultureel Erfgoed-projecten en actief voor ICOMOS.

JOHANNA ELEANOR FERGUSON INTERNATIONAL WOMAN IN ARCHITECTURE AND THEOSOPHY

MARIEKE KUIPERS

The multi-talented Johanna Eleanor Ferguson (1900-1982), born in Shanghai but trained at the Delft Institute of Technology, was one of the first female architects in the Netherlands. From her self-designed flat-roofed house near Breda she obtained her engineer's degree in 1926 as an already married woman.

Subsequently she designed the reed-covered house De Huif in Wageningen for her mother (1927) and two almost identical flat-roofed houses near Utrecht for her father (1928 and 1935).

Meanwhile she had given birth to two children and divorced her first husband, and in late 1932 she relocated to the Gooi region to join a theosophist community. It was while here that she married her second husband. Looking for better perspectives, the young family emigrated to Johannesburg at the end of 1935. One year later, Eleanor Ferguson was formally registered as an architect in South Africa. In 1938, after another divorce, she started a joint practice together with a local architect, Stakesby-Lewis who became her third husband and shared her interest in theosophy. She worked under her maiden name as the principal designer and he as the builder.

The firm was responsible not only for various 'Wrightian' cottages and houses in the suburbs (for example, for A.J. Du Plessis at Cottesloe), but also for typically modern commercial buildings in the business districts, such as August House with its conical mush-

room columns. In 1948 Conrad Sayce became a partner in the practice, which was based in Washington House. The expansion of the firm was presumably prompted by Eleanor's increasing social activities alongside the design work. Following in the footsteps of Clara Codd and Jan Kruisheer, she was appointed National President of the Theosophical Society in southern Africa (1946-53) in which capacity she lectured widely. She also made an elaborate pro bono design for a new Lodge in Johannesburg, but this was never executed. Instead, the Stakesby-Lewis converted an existing villa into a 'theosophical temple', inaugurated in 1951.

Two years later, they migrated to Salisbury (now Harare) in former Rhodesia to start a new joint practice, mainly focused on building private bungalows, and to extend the theosophical network.

In mid-1961, in response to the growing political and economic uncertainty, the couple finally settled in England where they lived amongst a theosophist community on the Tekels Park Estate in Camberley. The estate was accordingly expanded by two neighbouring houses designed by Ferguson, one for herself and her husband, the other for her eldest daughter's family (Loveday). In 1972 the Stakesby-Lewis moved to another self-designed bungalow on the estate (further away from the motorway) where Eleanor passed away in 1982 after a long and eventful life. Until the very end she remained proud on her Delft engineer's title.

MARTINE VAN DER WIELEN-DE GOEDE

**GERRIT VAN DER WIELEN
(1767-1858)
STADSARCHITECT VAN LEEUWARDEN**

Hilversum (Verloren) 2021, 264 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 90 8704 901, € 29,00

In de BONAS-reeks verscheen onlangs een monografie over de Leeuwarder stadsarchitect Gerrit van der Wielen (1767-1858). Het is geschreven door Martine van de Wielen-de Goede, een ver familielid. Zijn carrière had een zekere maatschappelijke glans, die spreekt uit het aan het einde ervan gemaakte portret van hem als architect, waarmee het boek opent. Van der Wielens loopbaan was nauw verbonden met de ontwikkelingsgang van de Leeuwarder notabelenelite in de decennia rond 1800. Of om het nog preciezer te zeggen: met verschuivingen binnen die elite. De heren die Van der Wielen aan zijn functie van stadsarchitect hielpen hadden er, evenals hijzelf, gematigd patriotse ideeën op na gehouden. Als *homines novi*, de nieuwe rijken van hun tijd, hadden zij kans gezien in de jaren na de val van het radicaal patriotse bewind in Leeuwarden in de zomer van 1798 steeds sterker hun stempel te drukken op het stadsbestuur. En laat nu de persoon die bij uitstek deze Leeuwarder (en tevens regionaal-Friese) notabelenelite vertegenwoordigde, de doopsgezinde grond- en huizenspeculant en vrijmetselaar Pieter Cats (1763-1832), juist degene zijn geweest die Van der Wielen van het begin af aan hielp opdrachten te verkrijgen. Zo schakelde Cats de (toen nog) timmerbaas Van der Wielen in voor de bouw van het grootste grachtenpand in Leeuwarden. Dat verrees in de jaren 1806-1810 aan de Nieuwestad (thans nr. 49), nadat enkele kleinere huizen op die plek waren afgebroken. Als voorbeeld hadden panden aan de Amsterdamse Herengracht gediend (waaronder het Staetshuys, Herengracht 460), hoewel het huis in Leeuwarden strakker en soberder was uitgevoerd. Cats contracteerde de Amsterdamse timmerbaas Jan Maaskamp en steenhouwer Jean Guillot. Of de eerste echt de ontwerper van het imposante huis was staat niet vast, er is namelijk geen ontwerp bewaard gebleven. Zonneklaar blijkt uit Cats' correspondentie dat Van der Wielen een

belangrijke rol speelde bij de bouw (en het interieur) van het huis. Hun samenwerking voor dit project was al begonnen bij de verwerving van het Leeuwarder Stadhoudelijk Hof in 1804 door Cats. Deze wilde aanvankelijk dit voorname huis na een ingrijpende verbouwing zelf betrekken, maar zag daar bij nader inzien van af. Materiaal van het Hof werd nu door Van der Wielen hergebruikt voor het nieuw te bouwen huis. De totale bouw- en inrichtingskosten van Cats' 'Amsterdamse' grachtenpand in Leeuwarden zouden ruim 122.000 gulden bedragen. Al eerder voerde Van der Wielen bouw- en verbouwoopdrachten uit voor familieleden en vrienden van Cats en zijn echtgenote Rinske Heringa. Dat gebeurde allemaal in een neoclassicistische stijl, waarbij huizen de bekende statige voorgevels kregen die pasten bij het zelfbeeld van het toenmalige notabelendom. Vermoedelijk heeft Cats Van der Wielen ook ingeschakeld bij de verbouwing van zijn buitenplaats Oranjestein te Oranjewoud in 1820, temeer omdat Gerrits zoon Jaane van der Wielen de hamei en ander hekwerk voor dit landhuis ontwierp.

Van der Wielen liet geen persoonlijk archief na; van zijn ontwerpen zijn slechts enkele tekeningen bewaard. Wel kon Van der Wielen-de Goede nog veel bestekken raadplegen in het stadsarchief. Op basis van archiefmateriaal in het Historisch Centrum Leeuwarden, enkele familiearchieven (onder andere Cats-Bieruma Oosting), veel literatuur (waaronder de *Stadkundige beschrijving van Leeuwarden* uit 1845 van tijdgenoot en stadsarchivaris Wopke Eekhoff) en menige door digitalisering beschikbaar gekomen bron slaagde de auteur er in een reconstructie te maken van leven en werk van Van der Wielen. Haar studie komt in veel opzichten overeen met de dissertatie van Rita Radetzky over tuinarchitect Lucas Pieters Roodbaard (1782-1851), die eveneens in 2021 verscheen. Dat verwondert niet, want Roodbaard kreeg opdrachten van dezelfde

rijke en soms geleerde heren uit de Leeuwarder elite, die vaak ook zitting hadden in het stadsbestuur. Beide studies bevatten een apart biografisch hoofdstuk, staan stil bij stilistische kenmerken en eindigen met een oevrecatalogus. Een ander gemeenschappelijk punt is de grote aandacht voor kunsthistorische en architectuurhistorische beschrijving. Nog sterker dan bij Radetzky overheerst in deze studie over Van der Wielen het feitelijke gehalte. Analyse en context komen we nagenoeg altijd tegen als feiten en feitjes in de hoofdstukken over Van der Wielens stijl van bouwen, zijn periode als stadsarchitect en de voortzetting van zijn bedrijf door familieleden. Wat meer expliciete aandacht voor de politieke en culturele context waarin Van der Wielen als timmerbaas en stadsarchitect optrad, was hier zeker mogelijk geweest. Van der Wielen-de Goede verwijst (terecht) naar publicaties van Thomas von der Dunk waarin het patriotse bouwen (van zogeheten edele eenvoud) en de architectuur in de jonge eenheidsstaat ('sobere vaderlandslievende empire') centraal staan. Maar juist deze thema's spelen als analytisch kader in haar monografie nauwelijks een rol. Dat neemt niet weg dat zij goede bouwstenen aanraagt die nodig zijn om een meer omvattend en verdiepend inzicht te krijgen in wat zich in Leeuwarden als provinciehoofdstad voordeed aan veranderingen in de publieke ruimte tijdens, grofweg, de eerste helft van de negentiende eeuw. Ook laat zij zien hoe Van der Wielen als architect niet slechts verantwoordelijk was voor ontwerp en supervisie, maar altijd werd betrokken bij de algehele uitvoering van een bouwproject. 'Verbouwingen, reparaties en aanpassingen beheersten Gerrits werk', merkt de auteur treffend op.

Het is zonneklaar dat de architectonische metamorfose die de wat grotere huizen van de Leeuwarder *well-to-do* in de eerste decennia van de negentiende eeuw ondergingen niet losstond van wat zich op dat gebied in Holland afspeelde. Nadat hij in 1808 voor zijn Pruisische vorst leningen had afgesloten bij Amsterdamse bankiers, bezocht de Duitse historicus en diplomaat B.G. Niebuhr in de zomer van dat jaar Leeuwarden. Naast vele traditionele huizen zag hij tot zijn verrassing op de Nieuwestad ook gevels in de nieuwste bouwtrant. Tegen het einde van de achttiende eeuw hadden al deze huizen nog topgevels gehad, maar nu was een flink aantal voorzien van lijstgevels. Opvallend is dat Niebuhr Leeuwarden kwalificeerde als 'eene aanzienlijke en bloeiende stad', zeker niet in verval zoals menige stad in Holland. Ondertussen was Gerrit van der Wielen als zoon van een schoolmeester behoorlijk geklommen op de maatschappelijke ladder. Nadat hij in 1787 vanuit Tietjerk naar Leeuwarden was verhuisd, had de ambitieuze jongeman zich van metselaarsknecht opgewerkt tot timmerbaas. Steeds groter werd Gerrits eigen bouwbedrijf, nadat hij zich had bekwamd als steenhouwer, timmerman en grofsmid.

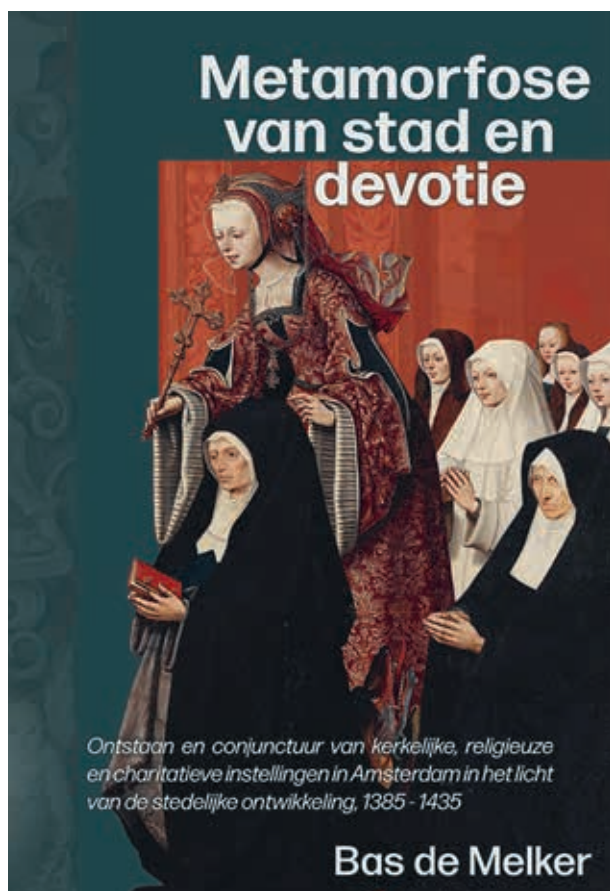
Daarnaast had hij een kinderrijk gezin te onderhouden en zouden zijn dochters en zonen partners vinden in betere kringen dan waaruit hij en zijn eerste vrouw stamden. In retrospectief was Van der Wielens meesterzet als netwerker geweest de aankoop van een bescheiden huis in de Leeuwarder binnenstad waarachter een voormalige katholieke schuilkerk stond met een grote tuin. In de loop der jaren realiseerde hij op deze plek een gebouwencomplex, inclusief kolfbaan en concertzaal: Zaal Van der Wielen. Hiervan maakten in de loop der tijd veel verenigingen gebruik, van Fysisch College tot het Nut én van herensociëteit tot jaarlijkse redoute, het gemaskerde bal voor de hogere kringen. Niet dat Van der Wielen, hoewel een opvallende stijger in het maatschappelijk leven, zelf nadien werd opgenomen in hogere kringen, maar die maakten op verschillende manieren gebruik van zijn diensten. In dat opzicht was zijn benoeming tot stadsarchitect in 1813 nauwelijks verrassend te noemen. Typerend voor de Leeuwarder en Friese elite was de amalgamering van 'oude' Friese landadel met rijke en voorname burgers van Leeuwarden die zich afspeelde tijdens Van der Wielens sociale klimtocht naar boven. In deze studie komen we deze notabelen tegen als zijn opdrachtgevers voor de bouw en verbouw van de grotere herenhuizen in de stad of landhuizen (buitenplaatsen) op het platteland. Te denken valt aan opdrachten voor de edelman Valerius Lodewijk Vegelin van Claerbergen, waarbij Van der Wielen voor een groot woonhuis op de Nieuwestad (het 'Huis met de Pilaren') in 1815 samenwerkte met J.D. Zocher jr., of voor de rijke oud-burgemeester Bernhardus Buma, bouwheer van buitenplaats Borniastate te Weidum in 1817 met een gevelindeling die sterk lijkt op Leeuwarder stadshuizen die Van der Wielen ontwierp. In het bijzonder het slot-hoofdstuk over toeschrijvingen aan Van der Wielen laat zien hoe notabelen van burgerlijke komaf zich vergenoegden in de landadelijke levensstijl die ze zich met hulp van de stadsarchitect hadden aangemeten.

Hoewel Van der Wielen-de Goede in haar studie op enkele plaatsen melding maakt van het krappe stedelijke budget, onderging Leeuwarden met name na Van der Wielens aanstelling als stadsarchitect in 1813 een gedaanteverwisseling: de stadspoorten werden gesloopt en de vestingwallen geslecht. In plaats daarvan kwamen plantsoenen en wandelpaden. Ook de bestrating en de stadsverlichting werden aangepakt en de stad was rond 1830 veel beter bereikbaar geworden door de aanleg van de rijksstraatweg naar Zwolle. In 1850 publiceerde Eekhoff een boekje over deze modernisering van zijn Leeuwarden. Daarin nam hij ter illustratie twaalf stadsgezichten op. We zien onder meer de veranderde stadsranden, de door Roodbaard in landschappelijke stijl ontworpen Prinsentuin en Stedelijke Begraafplaats en de neoclassicistische gebouwen van de Prins Frederikkazerne en het Paleis van

Justitie, ontworpen door respectievelijk Gerrit van der Wielen en zijn opvolger als stadsarchitect Thomas Romein. Juist deze bouwstijl vertolkte adequaat de combinatie van een groeiend centraal gezag met een zelfbewuste en deftige burgerlijke stadscultuur. Dit was de wereld waarin Gerrit van der Wielen leefde en werkte en waaraan hij zijn bijdrage leverde. Sporen van zijn bouwactiviteiten (gebouwen als de Infirmierie, de sy-

nagoge, Zaal Van der Wielen, het huidige Historisch Centrum Leeuwarden) zijn tot op de dag van vandaag in de binnenstad te zien. Die sporen heeft Van der Wielen-de Goede op een gedegen manier nagetrokken en helder gepresenteerd in een aantal zeer informatieve bijlagen van haar verdienstelijke studie.

YME KUIPER

BAS DE MELKER

METAMORFOSE VAN STAD EN DEVOTIE
ONTSTAAN EN CONJUNCTUUR VAN KERKELIJKE, RELIGIEUZE EN CHARITATIEVE INSTELLINGEN IN AMSTERDAM IN HET LICHT VAN DE STEDELIJKE ONTWIKKELING, 1385-1435

Hilversum (Verloren) 2021, 550 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 9 087 04927 0, € 50,00

Het zal niet vaak gebeuren dat een proefschrift bijna twintig jaar nadat het is afgerond alsnog gepubliceerd wordt. In oktober vorig jaar verscheen een handelseditie van de dissertatie die Bas de Melker in 2002 verdedigde aan de Universiteit van Amsterdam. De uitgave van dit boek is om meerdere redenen toe te juichen. In de eerste plaats omdat het een uitmuntend onderzoek is, wat overigens destijds al werd onderkend: De Melker promoveerde *cum laude*. Dat zijn onderzoek niet eerder in handelseditie verscheen, had vermoedelijk te maken met tijdgebrek in combinatie met praktische en financiële bezwaren, zo schrijft directeur van de Stichting Middeleeuwse Archieven Amsterdam (SMAA)

Patrick Vlegels in zijn voorwoord. Wel verwerkte De Melker de hoofdlijnen van zijn dissertatie in zijn bijdrage aan het eerste deel van de *Geschiedenis van Amsterdam* (2004), in het hoofdstuk 'Burgers en devotie 1340-1520'. Toen De Melker ongeneeslijk ziek werd, pakte hij zijn onderzoek nog eenmaal op. Vlak voor zijn overlijden op 16 november 2018 richtte hij de SMAA op, met als doel de toegankelijkheid, beschikbaarheid en het gebruik van de middeleeuwse archieven van en over de stad Amsterdam te bevorderen. Dankzij de inspanningen van de stichting kon De Melkers proefschrift postuum alsnog worden gepubliceerd.

Centraal in het boek staat de vraag welke wisselwerking er bestond tussen de metamorfose van de devotie en die van de stad in de jaren 1385-1435. Een periode van vijftig jaar waarin Amsterdam volgens De Melker uitgroeide van een klein maar ambitieus stadje tot een middelgrote stad met internationale handelscontacten en internationale pretenties (p. 17). Bovendien nam de hoeveelheid kerkelijke, religieuze en charitatieve instellingen in deze periode zeer sterk toe: het aantal parochiekerken ging van één naar twee, het aantal stadskapellen van drie naar vijf, het aantal gasthuizen van één naar zes en het aantal kloosters van nul naar zestien. Essentieel voor de benadering van De Melker is dat hij deze uitingen van devotie niet bestudeert als geïsoleerde fenomenen, maar vanuit de wederzijdse relatie tussen mentaliteit en gedrag van de mens en stedelijke ontwikkeling, in de breedste zin van het woord – ruimtelijk, economisch en sociaal: de mens verandert de stad, de stad verandert de mens, is het adagium waarmee hij zijn inleiding opent.

Het eerste hoofdstuk behandelt de ontwikkeling van de stad Amsterdam tot omstreeks 1390. Alleen al vanwege dit hoofdstuk is het goed dat het boek gepubliceerd is, want ook twintig jaar na dato biedt het nog steeds het beste overzicht van wat er vanuit de geschreven bronnen bekend is over de vroegste ontwikkeling van Amsterdam, inclusief enkele interessante theorieën. Zo reconstrueerde De Melker de stedelijke topografie, met de verschillende nederzettingen/woonkernen waaruit de stad was opgebouwd: de Windmolenzijde en Bindwijk aan de westzijde en de Kerkzijde, Gansoord en Grimmenes aan de oostzijde van de Amstel en verschillende gebieden die aanvankelijk buiten de stad gelegen waren zoals de Nesse en de Bredeweide. Ook het onderscheid dat hij maakt tussen twee typen stadsstegen, een onderwerp waarover hij al in 1994 in het *Maandblad Amstelodamum* publiceerde, is zeer waardevol en verdient nader onderzoek in andere steden. De Melker constateerde een verschil tussen persoonsnaamstegen, die op enig moment zonder overheidsbemoediging zijn aangelegd op particuliere erven, en algemene benamingen van straten en stegen, die veelal zijn ontleend aan lokale flora en fauna, bodemgesteldheid, of een gebouw of beeld op de hoek van de straat of steeg. Dit tweede type stegen gaat volgens hem terug op oudere paden (p. 47).

Minstens zo prikkelend is de hypothese van een domein van de heren van Amstel op de oostoever van de rivier. Aanwijzingen daarvoor zag De Melker in het voorkomen van de keurmedigheid (het recht van een heer op het meest waardevolle deel van de nalatenschap van een horige) tot in de veertiende eeuw, het collatorschap van de Oude Kerk (het recht om geestelijken voor te dragen en toezicht te houden op hun functioneren en op het beheer van de kerk) dat de Van Amstels tot 1296 bezaten, maar vooral het bestaan van

de hofstedetijns, een grondbelasting van de landsheer die blijkens de oudste grafelijke rekeningen op verschillende erven aan de oostoever rustte. De Melker stelt dat deze percelen oorspronkelijk tot het domein goed behoorden en vermoedelijk in de dertiende eeuw zijn vertijnsd (p. 42). Nergens anders dan op de oostoever komt deze hofstedetijns in de bronnen voor. De Melkers hypothese heeft inmiddels aan zeggingskracht gewonnen sinds uit het promotieonderzoek van archeoloog Ranjith Jayasena is gebleken dat zich onder de Oude Kerk het oudste bewoningsspoor van de middeleeuwse stadskern bevindt: een man in een boomkistgraf, die daar tussen 1150 en 1215 begraven moet zijn.

Later in het eerste hoofdstuk komen ook de economische en sociale ontwikkeling van het veertiende-eeuwse Amsterdam aan bod. Hiervoor koos De Melker enkele originele invalshoeken. Zo reconstrueerde hij criminaliteitscijfers op basis van de grafelijke baljuwsrekeningen om de verschillen tussen de stad Amsterdam en de dorpen van Amstelland te laten zien. Ook gebruikte hij de toponiemen die voorkomen in de achternamen van Amsterdammers uit de veertiende eeuw om (voorzichtig) iets te zeggen over de herkomst van de stadsbewoners (p. 62-71). Op die manier weet De Melker uit ogenschijnlijk saaie bronnen een overtuigend en levendig beeld te schetsen van de prille stadssamenleving, al geeft hij zich ook voortdurend rekenschap van de beperkingen van het bronnenmateriaal en het hypothetische karakter van veel van zijn conclusies.

En dan hebben we pas één hoofdstuk gehad. De kern van het boek bestaat uit de hoofdstukken twee tot en met zes, over achtereenvolgens de oude devotie (tot omstreeks 1390), de eerste opleving van de nieuwe devotie (1389-1412), de stichting van de tweede generatie stadskloosters (1400-1430), de kloosterlingen zelf en hun netwerken, en de invloed van de opkomst van de stadskloosters op de bestaande instellingen (parochiekerken, kapellen, gasthuizen). Het zou te ver voeren alle conclusies te noemen die De Melker op basis van scherpzinnige analyses van het rijke bronnenmateriaal kon trekken. De eerlijkheid gebiedt ook te zeggen dat de overvloed aan gepresenteerde feiten en gegevens het verhaal voor de meer algemeen geïnteresseerde lezer nu en dan wat lastig te verteren maakt. Gelukkig houdt De Melker door een overzichtelijke opbouw en toegankelijke schrijfstijl de lezer bij de les en kost het nooit veel moeite de rode draad weer terug te vinden.

Bij de totstandkoming van een stadsklooster speelden volgens De Melker drie factoren een cruciale rol: religieuze behoefte, kapitaal en initiatief. Dat er in Amsterdam pas vanaf het eind van de veertiende eeuw kloosters werden gesticht, komt volgens hem doordat er eerder geen behoefte aan was (het Begijnhof uit 1346

reken hij niet tot de kloosters omdat hieraan geen monastiek ideaal ten grondslag lag). Wel was er vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw sprake van een toenemende religieuze bewogenheid, die zich onder meer uitte in de stichting van verschillende broederschappen en enkele nieuwe kapellen. De Melker ziet deze ontwikkeling als een gevolg van de onzekerheid die gepaard ging met enerzijds de groei van handel en economie en anderzijds de verschillen in welvaart binnen de stadsbevolking (p. 164). Ontnuchterend is ook zijn constatering dat het, ook bij de stichting van kloosters, vooral draaide om geld. Tekenend is de rol van de rijke priester Dirk Sloyer die, ondanks een gezamenlijk plan met Gijsbert Dou voor de stichting van een Regulierenklooster in Amsterdam, in 1394 intrad in het pas opgerichte Kartuizerklooster en daaraan zijn hele vermogen schonk (p. 202-203). De ontwikkeling van beide kloosters had omgekeerd kunnen verlopen als Sloyer was ingetreden in het Regulierenklooster, zo stelt De Melker (p. 212).

Toen de eerste kloosters rond Amsterdam eenmaal gesticht waren – naast de wat verder van de stad gelegen kloosters van de regulieren en de kartuizers ging het om het Oude Nonnenklooster net buiten de stadswal in de Grimmenes – ging het snel. In de periode 1393-1430 werden dertien nieuwe kloosters gesticht, waarvan twaalf vrouwen- en een mannenklooster. Het waren alle oorspronkelijk huizen van het gemene leven, die de regel van de Derde Orde van Franciscus (tertiarissen) aannamen. Slechts zes kloosters hervormden zich uiteindelijk ook tot reguliere kanunnikessenkloosters. De Melker behandelt alle nieuwe kloosters en waarschuwt daarbij op voorhand voor de complexiteit en ondoorzichtigheid van de stichtingsprocessen (p. 161). Het ‘stichten’ van een klooster was geen enkelvoudige handeling maar een serie opeenvolgende stappen, wat het feitelijk onmogelijk maakt hét stichtingsmoment te bepalen.

Uiteraard had de grote bloei van het kloosterleven in Amsterdam vanaf het eind van de veertiende eeuw alles te maken met de Moderne Devotie en de sturende rol daarin van priester Gijsbert Dou. Verreweg de meeste kloosters kwamen tot stand in de zuidoosthoek van de stad, in en rond de Grimmenes, waar nog veel grond beschikbaar was en Dou zelf ook woonde. De Melker spreekt van netwerkstichtingen, gebaseerd op religieus enthousiasme van Amsterdamse leken, vooral vrouwen, en vormgegeven door Gijsbert Dou als ‘kloosterontwikkelaar’ dankzij een uitgebreid en vertakt netwerk van kennissen en vrienden (p. 306). Opvallend is dat Dou zelf geen rol speelde als biechtvader voor de kloosters; dit waren voornamelijk andere, niet-Amsterdamse priesters. De leidinggevendenden binnen de tertiarissenhuizen en kloosters waren wel afkomstig uit de Amsterdamse bevolking, evenals de bewoners. Die lijken een doorsnee van de Amsterdamse sa-

menleving te hebben gevormd. Een uitzondering was het Nieuwe Nonnenklooster, waar een groot deel van de bewoonsters juist afkomstig was uit de nieuwe, rijke bovenlaag van de bevolking, die vooral uit Hoeken bestond.

Uit het laatste hoofdstuk blijkt dat de bestaande religieuze instellingen niet te lijden hadden onder de populariteit van de kloosters, omdat de sterke demografische en economische groei ruimte bood aan veel vormen van devotie. Wel kregen de instellingen te maken met verandering van draagvlak en zagen zij zich genoodzaakt zich daarop aan te passen. Instellingen die zich voorheen op de hele stad richtten, zoals het Oude Gasthuis en de broederschappen in de Heilige Stede, werden steeds lokaler en gekoppeld aan een bepaalde groep (p. 443). Ook de kapellen pasten zich aan. Om inkomsten te genereren werd aan de drie kapellen een gasthuis verbonden, wat uiteindelijk de hoofd-functie werd: de kapellen verwerden tot gasthuiskapellen.

Opvallend aan de kloosterontwikkeling in Amsterdam is ook dat het stadsbestuur zich er niet veel mee lijkt te hebben bemoeid. Volgens De Melker is zelfs sprake van een zekere onverschilligheid. Zo maakte de stad maar zeer beperkt gebruik van het privilege van graaf Willem VI uit 1411 om verwerving van onroerend goed binnen de stadsvrijheid door religieuze instellingen tegen te gaan. Kennelijk was er niet veel behoefte om paal en perk te stellen aan het verval van onroerend goed in ‘de dode hand’. Dat had volgens De Melker ook te maken met de beperkte rol die de Amsterdamse vrouwenkloosters speelden in de lakennijverheid. Of de zusters destijds door handelaren en ambachtslieden echt niet werden beschouwd als ongewenste concurrenten valt overigens nog te bezien. Bij de *Informacie* van 1514 klaagden de burgemeesters namelijk dat ‘dese voors. cloosters brouwen ende backen sonder eenighen exchijs te geven tot prouffite van der stede, ende veel van hem doen neringhe, te weten dat zy weven ende ter merct vaeren, doende huere coomanscip van lindelaieken, gelijk andere coopluyden tAmsterdam’.

Nieuw in de handelseditie ten opzichte van het toenmalige proefschrift is de epiloog, geschreven door Koen Goudriaan met hulp van Hildo van Engen, Hans Mol en Gerrit Verhoeven. Daarin wordt de ontwikkeling van het onderzoek sinds 2002 samengevat en wordt gereflecteerd op het proefschrift van De Melker.

Naast de uitgave van De Melkers proefschrift en een editie van het *Liber benefactorum* (weldoenersboek) van het Amsterdamse kartuizerklooster (uitgegeven bij Peeters Publishers), stelde de SMAA vorig jaar ook een nieuwe inventaris van de gasthuisarchieven op. De grondslag hiervoor was reeds door Bas de Melker gelegd, waarmee hij de grotendeels mislukte inventarisatie door W.R. Veder uit 1908 heeft rechtgezet.

De verbeterde ontsluiting van de gasthuisarchieven krijgt dit jaar een vervolg met een digitale bronneneditie van de ruim 1400 charters. Naar verwachting zal dit een grote stimulans zijn voor onderzoek naar allerlei aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis. Een voorbeeld uit De Melkers boek is de aanleg van een marktplein op de Dam rond 1390, de Plaatse (p. 48). Deze topografische ontwikkeling kon hij reconstrueren op basis van een groep posten uit de oudste legger van het Oude Gasthuis, uit de periode 1391-1398. Het stelde hem in staat een belangrijk verband te leggen met de bouw van een nieuw stadhuis en de Nieuwe Kerk, niet lang daarna: 'In de jaren tussen 1390 en 1410 voorzag Amsterdam zich van drie direct aangrenzende centra bij de dam in de Amstel van respectievelijk economische, politieke en religieuze aard. Hier zien we een zelfbewust stadsbestuur aan het werk, dat zelf vorm wenste te geven aan zijn stad. Hier was het de mens die de stad veranderde en niet andersom' (p. 388-389).

Bas de Melker heeft een uitzonderlijk knappe studie afgeleverd, die waarschijnlijk nog vele jaren als standaardwerk zal gelden. Vanuit een grote belezenheid en deskundigheid heeft hij een veelheid aan bronnen kritisch in samenhang bestudeerd, daarbij steeds de beperkingen en lacunes van het materiaal in het oog houdend en zorgvuldig maar tegelijk toegankelijk formulerend. Bovendien heeft hij dat gedaan vanuit een breed perspectief op de werkelijkheid: religieuze ontwikkelingen als kloosterstichtingen bezag hij niet als geïsoleerde verschijnselen, maar in samenhang met maatschappelijke, economische en ruimtelijke ontwikkelingen. Met de vlak voor zijn overlijden opgerichte SMAA heeft hij het initiatief genomen om voort te bouwen op zijn kennis van en enthousiasme voor de middeleeuwse geschiedenis van Amsterdam. Voorwaar geen geringe nalatenschap.

MARCEL IJSSELSTIJN

MARCA BULTINK, JACQUES MOERMAN,
MARLOES WELLENBERG EN AD VAN DER ZEE (RED.)

ATLAS VAN DE TREKVAARTEN IN ZUID-HOLLAND

Bussum (THOTH) 2021, 192 pp., ill. in kleur,
ISBN 978 90 6868 817 7, € 34,95

Met de uitgave van *Atlas van de trekvaarten in Zuid-Holland* bevestigt THOTH wederom zijn positie als uitgever van kwaliteitsatlassen, want eerder verschenen daar ook de *Atlas van de Verstedelijking in Nederland*, de *Atlas van de Schie*, de *Stedenatlas Jacob van Deventer* en een aantal delen in de reeks historische atlassen van steden die voorheen bij SUN en Vantilt werd uitgegeven. Overeenkomstig kenmerk van deze atlassen is de wijze waarop de kaarten en stadsplattegronden zijn

vormgegeven, waarin we de hand van kaartenmaker Yvonne van Mil herkennen. De in de nu voorliggende atlas gepresenteerde kaarten betekenen, zeker voor de historisch geograaf, een echte meerwaarde en laten zien dat historici steeds ruimtelijker kijken. De beeldredactie was in handen van Eelco Beukers, die dit vaker heel goed doet (zie bijvoorbeeld de tweedelige *Geschiedenis van de Zaanstreek* of de *Bosatlas van het cultureel erfgoed*) en ook nu prachtig werk heeft afgele-

verd. De (oude) kaarten, prenten, schilderijen en foto's ondersteunen de tekst op de goede plek, maar vormen ook afzonderlijk een eigen geheel.

Het boek opent met een voorwoord van de vermaarde historicus Jan de Vries, die de ontwikkeling van de trekvaarten in 1978 voor het eerst onder de aandacht bracht in zijn publicatie *Barges and capitalism*. Zijn kaart uit die publicatie is in bewerkte vorm overgenomen in deze atlas, en vormt voor de auteurs het uitgangspunt om alle aspecten van de trekvaarten te beschrijven. Zoals de titel al aangeeft ligt de focus hierbij op Zuid-Holland. Het boek komt voort uit de 'erfgoedlijn trekvaarten' van de provincie. Er zijn korte uitstapjes naar Noord-Holland en Utrecht, maar de rest van Nederland komt eigenlijk niet aan bod. De auteurs hopen ook op vervolgonderzoek naar andere delen van het land waar dit fenomeen voorkwam. Ik kan deze oproep alleen maar ondersteunen.

Wat zijn trekvaarten eigenlijk? In het openingshoofdstuk wordt dit helder neergezet. Jan de Vries doet dit ook al in zijn voorwoord, wanneer hij de trekschuit typeert als dé ruggengraat van het openbaar vervoer in Nederland in de periode tot de komst van de spoorwegen in de negentiende eeuw. De eerste trekvaart, van Amsterdam naar Haarlem (1632), vormde het begin van een uiterst geraffineerd stelsel van bestaande en nieuwgegraven vaarten die de belangrijkste steden met elkaar verbonden. Personenvervoer over land was lastig en oncomfortabel, en de trekschuit bood uitkomst in de periode dat de Republiek zich ontwikkelde tot wereldmacht en behoefte bestond aan comfortabel reizen. De weinige landwegen die van belang waren voor het doorgaande verkeer lagen voor het merendeel tussen plaatsen waar het net van trekvaarten lacunes vertoonde, zoals tussen Hoorn en Enkhuizen (foutje op de kaart op p. 7) en tussen Rotterdam en Gouda. Zo ontstond vanaf 1632 een fijnmazig transport- en reizigersstelsel dat zich vertakte door het laaggelegen polderland van Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Dit stond aan de overzijde van de Zuiderzee (via de veerdienst Enkhuizen-Stavoren) in verbinding met het netwerk van Friesland en Groningen, en via de Zuiderzee met dat van Kampen-Hasselt-Zwolle. Excentrisch lagen er nog trekvaarten tussen Arnhem en Nijmegen (de Grift), tussen Sas van Gent en Gent en tussen Sluis en Brugge. Met de komst van de stoomschepen, en helemaal met de komst van de stoomtreinen, was het gedaan met de trekschuit. In Zuid-Holland werd rond 1880 de laatste

dienst opgeheven. In het noorden van het land bleef het systeem nog lange(re) tijd functioneren, maar voor die geschiedenis moeten we wachten tot er een atlas van de trekvaarten van Friesland en Groningen verschijnt.

Het boek is geografisch en thematisch ingedeeld en bestaat uit dertig hoofdstukken, geschreven door verschillende specialisten. De teksten zijn gebaseerd op bestaande literatuur, maar ook op nieuw archiefonderzoek. Het notenapparaat is achterin opgenomen, hetgeen de leesbaarheid van de teksten niet hindert. De hoofdstukken wisselen van lengte, maar storend is dat nergens. Prettig zijn de bladspiegel en de verhouding tekst-beeld.

Je zou deze atlas kunnen zien als een encyclopedie, want geen facet van de trekvaartengeschiedenis blijft onvermeld. Al lezende kom je de leukste dingen tegen, over buitenplaatsen, over windassen en overtomen, over nachtschuiten (denk aan de nachttrein) of over nooit gegraven vaarten. De Vliet met de Leidse Dam tussen Leiden en Den Haag – wat een fascinerende geschiedenis. En we komen ook te weten dat Wolfgang Amadeus Mozart met de trekschuit naar Haarlem ging, waar hij het orgel in de St. Bavo bespeelde. De hoofdstukken die geografisch van aard zijn beschrijven de geschiedenis van een specifieke trekvaart, in relatie tot de bestaande infrastructuur en waterhuishouding. Doordat er allerlei samenhangende voorzieningen nodig waren, zoals jaagwegen, bruggen, wagenveren, tolhuizen en halteplaatsen, had de komst van een trekvaartdienst veel invloed op het landschap en de verdere ontwikkeling ervan. Zoals gezegd worden deze geschiedenissen prachtig ondersteund met kaarten en ander beeldmateriaal.

Het laatste hoofdstuk gaat over de toekomst van de trekvaarten, die steeds meer als cultureel erfgoed in de belangstelling komen te staan. In het verleden werden delen van trekvaarten nogal eens gedempt omdat er nieuwe ontwikkelingen waren gepland, bijvoorbeeld in Leiden en tussen Gorinchem en Vianen. Ook elders in Nederland zijn grote delen van het stelsel inmiddels niet meer aanwezig in het landschap. Hopelijk kan deze hernieuwde belangstelling voor dit belangwekkende stelsel in de toekomst voorkomen dat we nog meer kwijtraken. Alleen al vanuit dat perspectief zou het goed zijn dit werk ook elders te doen, zodat we een landelijk overzicht krijgen van nog bestaande en verdwenen onderdelen van dit trekvaartenstelsel.

HENK BAAS

STEFAN M. HOLZER

GERÜSTE UND HILFS- KONSTRUKTIONEN IM HISTORISCHEN BAUBETRIEB GEHEIMNISSE DER BAUTECHNIKGESCHICHTE

Berlijn (Ernst & Sohn), 2021, 470 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 3 433 03175 9, € 79 (gebonden)

De voorliggende publicatie behandelt een onderdeel van de bouwkunst dat uiterst belangrijk is voor het bouwen, maar vrijwel nooit onderwerp van studie: steigers en hulpconstructies. Deze vaak ingenieuze staketsels vormen de negatieve afdruk van een gebouw, maar na voltooiing van het werk worden ze verwijderd en zijn er nog slechts weinig sporen die herinneren aan de soms avontuurlijke en gevaarlijke moeite die de bouwers zich moeten hebben getroost. In het Nederlandse taalgebied is in het verleden wel enige aandacht aan het onderwerp besteed. In *Bouwers en bouwen in het verleden* van Herman Janse uit 1965 vinden we een bescheiden aantal pagina's die gewijd zijn aan steigers, stutwerken, kranen en andere hefwerktuigen. Maar het was Frieda van Tyghem die in 1966 in haar studie *Op en om de middeleeuwse bouwwerf. De gereedschappen en toestellen gebruikt bij het bouwen van de vroege middeleeuwen tot omstreeks 1600* een systematisch overzicht bood, waarmee de studie van Holzer zich nog het beste laat vergelijken.

De belangrijkste bronnen voor de studie van steigerwerk en aanverwante hulpmiddelen zijn – naast de schaarse sporen aan gebouwen zelf – voornamelijk te vinden in tekeningen, miniaturen, prenten, schilderijen en bouwsculptuur. Vanaf de vijftiende eeuw kwamen daar architectuurmodellen bij en verschenen architectuurtraktaten, maar teksten die speciaal aan de bouw van steigers zijn gewijd, ontstonden op een enkele uitzondering na pas in de negentiende eeuw. Ook in historische bestekken worden steigers en andere hulpmiddelen nauwelijks genoemd. In sommige bouw-

rekeningen – zoals die van de Utrechtse Dom – zijn uitgebreidere posten te vinden voor de aankoop van materiaal 'om mede te steygheren', maar afgezien van informatie dat er soms oud scheepshout werd gebruikt, ontsluiten deze bronnen niet de manier waarop steigers werden gebouwd.

Door jarenlang systematisch materiaal te verzamelen en achtergronden bij de totstandkoming van bouwwerken te onderzoeken, heeft Stefan Holzer een gedegen standaardwerk over steigerbouw geproduceerd, dat in de reeks *Bautechnikgeschichte/ Construction History* onder redactionele leiding van Karl-Eugen Kurrer en Werner Lorenz is uitgegeven. De ambitie van *Gerüste und Hilfskonstruktionen* reikt veel verder dan alleen een inventarisatie. Het wil inzicht bieden in de kennis omtrent de steigerbouw en belangrijke schakelpunten aanwijzen die bij de verdere bouwgeschiedenis van invloed zijn geweest. De tijdspanne van het boek loopt vanaf de Oudheid en houdt pas op bij de Eerste Wereldoorlog. En hoewel het zwaartepunt duidelijk in Duitsland, Frankrijk, Zwitserland, Oostenrijk en Italië ligt, worden ook voorbeelden uit andere landen genoemd.

Het boek is opgedeeld in zes hoofdstukken. Na het eerste inleidende hoofdstuk gaat het tweede in op steigers om op te werken: platforms op schragen, vliegende steigers, al dan niet met een verticale staander vanaf de grond, vormen de basis van de steigerbouw. In dit hoofdstuk wordt ook aandacht besteed aan steigers voor herstelwerkzaamheden op grote hoogte. Het derde hoofdstuk is gewijd aan de geweldebouw. Behalve

formelen – van de grond af opgebouwd of hangend op grote hoogte – passeert een aantal verrassende bekistingstechnieken en -materialen de revue: het gebruik van riet, van keramische platen en van enorme grondpakketten laat zien dat er al zeer lang geleden op heel verschillende wijze over geweldebouw werd nagedacht. Na hoofdstuk vier, dat de bouw van koepels behandelt en daarmee een logisch vervolg is van het voorgaande, lijkt hoofdstuk vijf een geheel ander onderwerp aan te snijden: de geschiedenis en ontwikkeling van de hijskraan, die vooral in de vijftiende eeuw in een stroomversnelling kwam. Van belang zijn de bespiegelingen over de bouw van grote masten, die uit verschillende stukken hout werden samengesteld wanneer de behoeften de maximaal beschikbare houtlengtes overstegen. Behandeld worden niet alleen kranen voor het bouwen, maar ook voor het plaatsen van masten in grote schepen en ruitersandbeelden, evenals de wijze waarop zware lasten werden opgetild (doken, steentang, wolf). Het horizontale transport van dergelijke lasten krijgt eveneens aandacht, culminerend in de oprichting van obelisk en de verplaatsing van hele gebouwen, waarbij overigens het uitgebreide artikel 'Die mobile Immobilie. Zum traditionellen Wandern von Holzbauten in Europa und Nord-Amerika im 1. und 2. Jahrtausend n. Chr.' van W.H. Zimmermann (2007) in de bibliografie ontbreekt. Het laatste hoofdstuk richt zich op de 'koningsdiscipline' van de steigerbouw: steigers en formelen voor bruggen, waarna de tekst vrijwel zonder afrondende beschouwing eindigt.

Deze recensie schiet tekort om het ronduit spectaculaire afbeeldingenmateriaal recht te doen, waarbij de onderschriften overigens wel erg summier zijn uitgevallen. Een ander aantrekkelijk aspect van de opzet is dat het materiaal per deelthema chronologisch is geordend. Hierdoor is een overzichtelijk geheel ontstaan, waarin de lezer makkelijk zijn of haar weg vindt. Niettemin moet men soms wat moeite doen om bepaalde onderwerpen na lezing weer terug te vinden. Zo leren we op pagina 58-59 dat het – zoals bij de bouw van de Halle aux Blés van Parijs in 1784 – wel voorkwam dat voor de bouw van een steiger voor de koepel meer hout nodig was dan voor de uiteindelijke constructie van de kap. In paragraaf 2.3 zitten eveneens interessante passages over houtgebruik en kosten verstoep, terwijl in paragraaf 6.8 ook weer wordt ingegaan op de kosten van steigers. Het is slechts een voorbeeld dat aangeeft dat dergelijke neventhema's niet apart zijn uitgewerkt, maar slechts hier en daar in de lopende tekst worden aangestipt. Voor een aparte behandeling van dit soort

neventhema's ligt de nadruk van dit boek te zeer bij de geschiedenis van de constructieve aspecten van de steigerbouw. Een van de conclusies daarin is dat er nauwelijks ontwikkelingen en innovaties waren. Pas in de vroegmoderne tijd en met de komst van het ijzer in de negentiende eeuw veranderde de steigerbouw.

Zoals de auteur op de laatste bladzijde benadrukt, was het niet zijn bedoeling volledig te zijn en moesten 'zahlreiche interessante Einzelaspekte vernachlässigt werden. Zu jedem Thema hätte man noch Seitenstränge, Irrwege und Einbahnstraßen erkunden können' (p. 442). Dat er niet naar volledigheid is gestreefd is begrijpelijk, maar hierdoor blijven wel enkele onderdelen onderbelicht die na lezing van het boek enigszins worden gemist. Dit punt van kritiek is misschien wel toe te schrijven aan het enthousiasme van de auteur, waardoor bij de lezer automatisch de vraag naar meer ontstaat. Enkele voorbeelden: hoewel hefwerktuigen onlosmakelijk met het onderwerp van dit boek zijn verbonden en in hoofdstuk vijf heel terecht veel aandacht krijgen, wordt het niet duidelijk waarom andere bouwapparaten er zo karig van afkomen. Een paragraaf over heistellingen, damwanden, het gebruik van schuiten als steiger en werkvloer en zaken als pompen en 'Bauschrauben' kunnen ook direct met het onderwerp van deze studie in verband worden gebracht. Het was mooi geweest hier althans enige aandacht aan te schenken. Met name het fundament van vaak zeer zware steigers roept vragen op. In het hoofdstuk over bruggen wordt uit de doeken gedaan hoe zelfdragende formelen in de loop van de achttiende eeuw worden vervangen door formelen die door staanders, rustend op een ondergrond in een rivier, zijn ondersteund. Maar hoe deze dragende onderdelen tot stand kwamen en – niet onbelangrijk voor de scheepvaart – hoe ze na voltooiing van de brug weer werden verwijderd, krijgt nagenoeg geen aandacht. En dit terwijl er wel volop informatie wordt gegeven over het verwijderen van de formelen zelf.

Dit alles doet nauwelijks iets af aan de grote waarde van deze publicatie. Voor een letterlijk zware wetenschappelijke studie in de Duitse taal is het boek opvallend toegankelijk geschreven. Holzer tracht voortdurend de beeldbronnen, de geschreven teksten en de gebouwen zelf met elkaar in verband te brengen, waardoor een uitstekende mix ontstaat die laat zien waarom het ook voor geesteswetenschappers in de architectuurhistorie van belang is om de *construction history* te omarmen.

GABRI VAN TUSSENBROEK

architectenbureau
Vroom

9 789463 665582